



ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ & ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES
DEPARTMENT OF ECONOMIC & REGIONAL DEVELOPMENT
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΕΦΗΡΜΟΣΜΕΝΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ»
(APPLIED ECONOMICS AND REGIONAL DEVELOPMENT)

ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ & ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ
ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ»
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΑΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Κλασικές Θεωρίες Ανάπτυξης: Μελέτες Περίπτωσης

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Σπύρος Γιωργάκης

Αθήνα, 2020

Τριμελής Επιτροπή

Αντώνης Ροβολής, Καθηγητής (Επιβλέπων)

Ιωάννης Ψυχάρης, Καθηγητής

Δημήτριος Ιεραπετρίτης, Εργαστηριακό Διδακτικό Προσωπικό

Copyright © Σπύρος Γιωργάκης, 2020

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Ευχαριστίες

Ιδιαίτερες ευχαριστίες στον επιβλέποντα καθηγητή μου Αντώνη Ροβολή, για όλες τις συμβουλές και τις κατευθύνσεις, καθώς και για το ενδιαφέρον που έδειξε σχετικά με το θέμα της συγκεκριμένης διπλωματικής εργασίας.

In fact, one could imagine no economy—except perhaps in Alice's wonderland—where there is no government intervention with both short and long-term economic objectives. Government intervention has, no doubt, societal costs. But that is also the case for fully market-based solutions. So, the question becomes how to make the most out of policies and generate positive net impact for the society. That is determined by the state's developmental capacity.

Murat A. Yülek

How Nations Succeed: Manufacturing, Trade, Industrial Policy, and Economic Development (2018, σ. 211)

I do not see how one can look at figures like these without seeing them representing possibilities. Is there some action a government of India could take that would lead the Indian economy to grow like Indonesia's or Egypt's? If so, what exactly? If not, what is it about the "nature of India" that makes it so? The consequences for human welfare involved in questions like these are simply staggering: once one starts to think about them, it is hard to think about anything else.

Robert E. Lucas

"On the Mechanics of Economic Development."
Journal of Monetary Economics. (1988, σ. 5)

Περιεχόμενα

Περίληψη	6
Εισαγωγή	8
Κεφάλαιο 1. Μεθοδολογία	10
Κεφάλαιο 2. Βιβλιογραφική Επισκόπηση των Κλασικών Θεωριών Ανάπτυξης	12
2.1. Λόγοι που οδήγησαν στην ανάπτυξη των θεωριών	12
2.2. Ισορροπη Ανάπτυξη και το μοντέλο της «Μεγάλης Ώθησης».....	14
2.2.1. Συμπληρωματικότητα στη ζήτηση και αδιαιρετότητα στη λειτουργία παραγωγής.	14
2.2.2. Ο Φαύλος Κύκλος της Φτώχειας και η «Κρυφή Ανεργία» ως δυνητική αποταμίευση.....	18
2.3. Μη-ισορροπη Ανάπτυξη	29
2.3.1. Ανισορροπία και συνδέσεις στην παραγωγή.	29
2.4. Τα βασικά στοιχεία της στρουκτουραλιστικής προσέγγισης	33
2.5. Κριτική και παρακμή των κλασικών θεωριών ανάπτυξης	35
2.5.1. Κριτική των υποδειγμάτων.	35
2.5.2. Αιτίες που οδήγησαν στην παρακμή.	39
Κεφάλαιο 3. Μελέτες Περίπτωσης	43
3.1. Η περίπτωση της Δημοκρατίας της Κορέας (Νότια Κορέα).....	43
3.2. Η περίπτωση της Δημοκρατίας της Κίνας (Ταϊβάν).....	49
3.3. Η περίπτωση της Βραζιλίας.....	54
3.4. Συγκριτική μελέτη των τριών περιπτώσεων.....	59
3.5. Πως ανταποκρίνονται οι Κλασικές Θεωρίες Ανάπτυξης στην εμπειρία της αναπτυξιακής διαδικασίας;	65
Συμπεράσματα	72
Βιβλιογραφία	74

Περίληψη

Η παρούσα εργασία ασχολείται με τις μεταπολεμικές θεωρίες οικονομικής ανάπτυξης που έχουν γίνει γνωστές στην βιβλιογραφία ως Κλασικές Θεωρίες Ανάπτυξης ή Αγγλοσαξονικός Στρουκτουραλισμός.

Στο πρώτο κεφάλαιο αναπτύσσουμε τη μεθοδολογία της εργασίας και εξηγούμε τους λόγους που επιλέξαμε την συγκεκριμένη δομή ανάλυσης, καθώς και την αξιοποίηση του εργαλείου των μελετών περίπτωσης.

Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζουμε τις θεωρίες της Ισόρροπης και Μη-Ισόρροπης Ανάπτυξης, τη θεωρητική συνεισφορά των Paul Rosenstein-Rodan, Ragnar Nurkse, Arthur Lewis και Albert O. Hirschman, καθώς και τους λόγους που οδήγησαν στην παρακμή της σχολής και την περιθωριοποίηση της από την συμβατική οικονομική σκέψη.

Στο τρίτο κεφάλαιο αναλύουμε τρία παραδείγματα μεταπολεμικών αναπτυσσόμενων χωρών που έχουν χαρακτηριστεί ως οικονομικά θαύματα και συγκεκριμένα τις περιπτώσεις της Δημοκρατίας της Κορέας (Νότια Κορέα), της Δημοκρατίας της Κίνας (Ταϊβάν) και της Βραζιλίας. Μέσα από τις μελέτες περίπτωσης προκύπτουν κάποια κοινά χαρακτηριστικά στην αναπτυξιακή διαδικασία των τριών χωρών τα οποία αξιοποιούμε ως κριτήριο για να αξιολογήσουμε τα βασικά θεωρητικά εργαλεία των Κλασικών Θεωριών Ανάπτυξης.

Τέλος, ολοκληρώνουμε την εργασία με κάποια βασικά συμπεράσματα και κάποιες προτάσεις για το αντικείμενο των αναπτυξιακών οικονομικών.

Λέξεις κλειδιά

Κλασικές Θεωρίες Ανάπτυξης – Ισόρροπη Ανάπτυξη – Μη Ισόρροπη Ανάπτυξη – Εκβιομηχάνιση – Αναπτυσσόμενες Οικονομίες

Classical Development Theories: Case Studies

Giorgakis Spyros

Abstract

The present paper covers the post-war economic development theories that have come to be known in the literature as “Classical Development Theories” or “Anglo-Saxon Structuralism”.

In the first chapter we develop the methodology of the paper and we arguing about the reasons we choose this particular structure for our analysis and the utilization of case studies methodology.

In the second chapter we examine the theories of Balanced and Unbalanced Growth, the theoretical contribution of Paul Rosenstein-Rodan, Ragnar Nurske, Arthur Lewis and Albert O. Hirschman, as well as the causes that led to the decline of the school and its marginalization from the mainstream economic thought.

In the third chapter we analyze three examples of post-war developing countries which have been declared as economic miracles and more precisely the examples of the Republic of Korea (South Korea), Republic of China (Taiwan) and Brazil. From the case studies we derive some common features of the three countries development process which we utilize in order to assess the basic theoretical tools of Classical Development Theories.

Finally, we conclude the paper with some basic assumptions and some suggestions about the subject of development economics.

Keywords

Classical Development Theories – Balanced Growth – Unbalanced Growth – Industrialization – Developing Countries

Εισαγωγή

Μέσα στα ευρύτερα πλαίσια της οικονομικής επιστήμης, το ζήτημα της οικονομικής ανάπτυξης καταλαμβάνει σημαντικό χώρο και όχι άδικα. Το ζήτημα της οικονομικής ανάπτυξης έχει πολύ μεγαλύτερη βαρύτητα για τις φτωχές και αναπτυσσόμενες οικονομίες, όπου η φτώχεια είναι ενδημική και τα αποτελέσματά της περισσότερο επώδυνα για την κοινωνία.

Η επίτευξη υψηλών ρυθμών ανάπτυξης αποτελεί βασικό στόχο της κυβερνητικής πολιτικής, όχι μόνο στις αναπτυσσόμενες αλλά και στις ανεπτυγμένες οικονομίες. Τα μέχρι τώρα αποτελέσματα δεν δικαιώνουν την συμβατική θεωρία, ενώ τα πιο επιτυχημένα παραδείγματα αναπτυσσόμενων και ανεπτυγμένων οικονομιών δεν δείχνουν να ακολουθούν τις προβλέψεις των νεοκλασικών οικονομικών. Αντίστοιχα, λόγω της ευρύτερης συγκυρίας και της παγκόσμιας οικονομικής αναταραχής ως αποτέλεσμα της πανδημίας του Covid-19, αρχίζει και επανέρχεται στον δημόσιο διάλογο το ζήτημα της βιομηχανικής πολιτικής¹, και αναγνωρίζεται πλέον η αδυναμία του μηχανισμού της αγοράς να επιλύσει αποτελεσματικά όλα τα οικονομικά ζητήματα και να επιτύχει μακροπρόθεσμη ισορροπία και μεγιστοποίηση της κοινωνικής ευημερίας.

Με αφορμή την συγκυρία, η συγκεκριμένη διπλωματική εργασία φιλοδοξεί να επαναφέρει στο προσκήνιο τις μεταπολεμικές θεωρίες ανάπτυξης. Οι «Κλασικές Θεωρίες Ανάπτυξης» όπως είναι γνωστή η εν λόγω σχολή, είχαν ως επίκεντρο τις φτωχές οικονομίες καθώς και τους λόγους που εμπόδιζαν την ανάπτυξή τους. Η σχολή μεσουρανούσε τις δεκαετίες μεταξύ 50'-70', ωστόσο μετά την εδραίωση της νεοκλασικής οικονομικής προσέγγισης ως κυρίαρχης οικονομικής θεωρίας η σχολή σταδιακά παρήκμασε και τελικά εξαφανίσθηκε μαζί με τη θεωρητική της παρακαταθήκη.

Όπως θα παρατηρήσουμε στην βιβλιογραφική επισκόπηση, τα ζητήματα που περιγράψαμε παραπάνω ήταν γνωστά στους οικονομολόγους των μεταπολεμικών θεωριών ανάπτυξης και ήταν περισσότερο έντονα στις φτωχές οικονομίες όπου ο μηχανισμός τιμών και η αγορά δεν είχαν εδραιωθεί επαρκώς. Για να επιλύσουν αυτά τα ζητήματα αυτές οι θεωρίες ανέπτυξαν εναλλακτικές προσεγγίσεις βασισμένες σε

¹ Όπως σημειώνει η Foroohar (2019), στις ΗΠΑ έχει ξεκινήσει εκ νέου διάλογος για την αναγκαιότητα ύπαρξης βιομηχανικής πολιτικής και στους δύο κυρίαρχους πολιτικούς σχηματισμούς (Δημοκρατικοί, Ρεπουμπλικανοί), καθώς πλέον το πολιτικό σύστημα αρχίζει να αναγνωρίζει ότι ο μηχανισμός της αγοράς δεν λειτουργεί τόσο αποδοτικά.

παραδείγματα επιτυχημένης ύστερης εκβιομηχάνισης, όπως η Γερμανία, η Ιαπωνία και η Σοβιετική Ένωση, όπου ο κρατικός σχεδιασμός και η βιομηχανική πολιτική συνέδραμαν καταλυτικά στην αναπτυξιακή διαδικασία.

Στόχος της εργασίας είναι να επανεξετάσει τις Κλασικές Θεωρίες Ανάπτυξης και να τις αντιπαραβάλει με την αναπτυξιακή εμπειρία των αναπτυσσόμενων οικονομιών. Μεθοδολογικά θα αναπτύξουμε τις βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις που συγκροτούν τη σχολή των Κλασικών Θεωριών Ανάπτυξης, ενώ σε επόμενο κεφάλαιο θα εξετάσουμε τρία ξεχωριστά παραδείγματα αναπτυσσόμενων οικονομιών που έχουν χαρακτηριστεί ως «μεταπολεμικά οικονομικά θαύματα». Αυτή η παράλληλη προσέγγιση δεν φιλοδοξεί να επιβεβαιώσει ή να απορρίψει τις Κλασικές Θεωρίες, καθώς κάτι τέτοιο θα ήταν αδύνατο, δεδομένων των ορίων της υπάρχουσας εργασίας. Από την βιβλιογραφική επισκόπηση προκύπτουν κάποιες κοινές θεωρητικές συνισταμένες. Παράλληλα, από το εμπειρικό σκέλος θα μπορέσουμε να καταγράψουμε κάποια βασικά χαρακτηριστικά της αναπτυξιακής διαδικασίας των χωρών που εξετάζουμε. Τέλος, θα αντιπαραβάλουμε τα θεωρητικά εργαλεία με τα εμπειρικά αποτελέσματα και θα προσπαθήσουμε να εξάγουμε κάποια συμπεράσματα για τις Κλασικές Θεωρίες Ανάπτυξης, καθώς και για το αντικείμενο των αναπτυξιακών οικονομιών θεωριών ειδικότερα.

Κεφάλαιο 1. Μεθοδολογία

Στα επόμενα κεφάλαια θα αναπτυχθούν οι θεωρητικές προσεγγίσεις των Κλασικών Θεωριών Ανάπτυξης, παράλληλα με την αναλυτική εξέταση τριών μελετών περίπτωσης. Στο κεφάλαιο 2 θα αναπτυχθούν οι θεωρητικές προσεγγίσεις της Ισόρροπης και Μη-Ισόρροπης Ανάπτυξης που αποτέλεσαν βασικούς πυλώνες των μεταπολεμικών θεωριών οικονομικής ανάπτυξης. Θα πραγματοποιηθεί εκτενής βιβλιογραφική επισκόπηση στα βασικά θεωρητικά εργαλεία των συγκεκριμένων θεωριών και θα προσπαθήσουμε να συγκεντρώσουμε τα βασικά μεθοδολογικά εργαλεία που αξιοποιεί η σχολή για να αντιμετωπίσει τα οικονομικά προβλήματα των φτωχών οικονομιών.

Στο κεφάλαιο 3 θα εξετάσουμε αναλυτικά τρεις (3) μελέτες περίπτωσης που αφορούν μεταπολεμικά παραδείγματα ανάπτυξης. Τα παραδείγματα που έχουν επιλεγεί αφορούν τις οικονομίες της Δημοκρατίας της Κορέας (Νότια Κορέα), της Δημοκρατίας της Κίνας (Ταϊβάν) και της Βραζιλίας, με έμφαση στην περίοδο οικονομικής ανάπτυξης που ακολούθησε τη λήξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Κάθε παράδειγμα θα εξεταστεί ξεχωριστά, ώστε να καταγραφούν τα χαρακτηριστικά του γνωρίσματα και στη συνέχεια θα υπάρξει συγκριτική μελέτη που θα αναδεικνύει τα κοινά στοιχεία αλλά και τις διαφοροποιήσεις που προκύπτουν κατά την περίοδο ανάπτυξης των τριών οικονομιών. Τα παραδείγματα που επιλέξαμε έχουν χαρακτηριστεί ως «μεταπολεμικά οικονομικά θαύματα», στοιχείο που μας βοηθάει να μελετήσουμε τη δυναμικότητα της διαδικασίας επιτυχημένων περιπτώσεων και να κατανοήσουμε τα βασικά στοιχεία που καθόρισαν την αναπτυξιακή τους πορεία, καθώς και αυτά που τους δημιούργησαν ανισορροπίες και προβλήματα. Τέλος, τα ευρήματα της δευτερογενούς μελέτης θα αξιοποιηθούν για να εξετάσουμε τα θεωρητικά εργαλεία και την μεθοδολογία των Κλασικών Θεωριών Ανάπτυξης, καθώς και σε ποιο βαθμό αυτά ανταποκρίνονται στα εμπειρικά παραδείγματα.

Η επιλογή της συγκεκριμένης μεθοδολογικής προσέγγισης σίγουρα αποτελεί μια παραδοξότητα, καθώς αναπτύσσει την θεωρητική προσέγγιση και την δευτερογενή μελέτη με παράλληλο τρόπο, χωρίς κατ' ανάγκη η δεύτερη να συνδέεται στενά με την πρώτη. Ένα βασικό αποτέλεσμα της εργασίας είναι η αξιολόγηση της θεωρίας να πραγματοποιείται με έμμεσο τρόπο. Κατά την άποψή μας ωστόσο, αυτός είναι ο πιο ασφαλής τρόπος για να προσεγγίσουμε την εμπειρία της ανάπτυξης μέσα σε ένα ιστορικό πλαίσιο που της δίνει δυναμικότητα, καθώς και να την

αντιπαραβάλουμε με τα εργαλεία που μας κληροδότησαν οι κλασικές θεωρίες ανάπτυξης.

Αυτή η διαδικασία μας επιτρέπει επίσης να εξετάσουμε ευρύτερα στοιχεία της αναπτυξιακής διαδικασίας που δεν θα ήταν εφικτό με κάποιο άλλο ποσοτικό ή ποιοτικό εργαλείο ανάλυσης, έτσι ώστε να αξιολογήσουμε βασικές πτυχές των μεταπολεμικών θεωριών ανάπτυξης.

Επιπλέον, το μεθοδολογικό εργαλείο της εξέτασης εθνικών παραδειγμάτων μέσα σε ένα πλαίσιο ιστορικής εξέλιξης ήταν αναπόσπαστο στοιχείο που χαρακτήριζε τη μεθοδολογία των οικονομολόγων των Κλασικών Θεωριών Ανάπτυξης, καθώς αρχικά οι αναπτυξιακές θεωρίες ήταν αμιγώς εμπειρικές και δεν προϋπήρχε θεωρητικό υπόβαθρο στο οποίο να μπορούσαν να βασιστούν με ασφάλεια (Alacevich, 2017). Κατά την περίοδο που οικοδομούνται οι παραπάνω θεωρίες, η ποσοτική ανάλυση στην οικονομική επιστήμη είναι βαθιά εδραιωμένη και όπως σημειώνει ο Krugman (1995) οι περισσότεροι από τους οικονομολόγους που θα εξετάσουμε είχαν εκπαιδευτεί στη νεοκλασική θεωρία και είχαν αντίστοιχες δημοσιεύσεις με αντικείμενο τα νεοκλασικά οικονομικά που εμπεριείχαν μαθηματική μοντελοποίηση. Η στροφή προς την εμπειρική μελέτη και την ανάλυση ιστορικών παραδειγμάτων επιτυχημένης ανάπτυξης, αποσκοπούσε στην κατανόηση πτυχών της οικονομικής πραγματικότητας που δεν ήταν εφικτό να αποτυπωθούν με ευκολία στα μοντέλα γενικής ισορροπίας που κυριαρχούσαν την προπολεμική περίοδο.

Στο πλαίσιο αυτής της εργασίας επιλέγουμε να ακολουθήσουμε την παράδοση των Κλασικών Θεωριών Ανάπτυξης, αντιλαμβανόμενοι ωστόσο ότι αυτή η μεθοδολογία έχει και συγκεκριμένα όρια. Ορισμένες πτυχές της θεωρίας δεν μπορούν να εξεταστούν με αυτό τον τρόπο και η έκταση της εργασίας δεν επιτρέπει την ανάπτυξης ποσοτικών δεδομένων για την εξαγωγή ασφαλέστερων συμπερασμάτων. Επίσης, όπως θα διαπιστώσουμε, ορισμένες πτυχές των θεωριών αυτών, όπως οι οικονομίες κλίμακας ή η κρυφή ανεργία δεν είναι εφικτό να αξιολογηθούν εύκολα εμπειρικά και ειδικότερα με την μεθοδολογία που επιλέγουμε. Τέλος, όπως προαναφέραμε τα παραδείγματα μελέτης έχουν χαρακτηριστεί ως επιτυχημένα, οπότε αυτό μπορεί να δημιουργήσει μεροληψία ως προς τα αποτελέσματα, όπως π.χ. στην βαρύτητα που είχαν οι κρατικές παρεμβάσεις και πολιτικές σε σχέση με τα επιτυχημένα ή όχι αποτελέσματα της αναπτυξιακής διαδικασίας.

Κεφάλαιο 2. Βιβλιογραφική Επισκόπηση των Κλασικών Θεωριών Ανάπτυξης

2.1. Λόγοι που οδήγησαν στην ανάπτυξη των θεωριών

Η κατηγοριοποίηση των Κλασικών Θεωριών Ανάπτυξης είναι δύσκολη. Δεν μπορούμε να τις κατατάξουμε σε κάποια σχολή σκέψης (Gualerzi & Sunna, 2016) καθώς έχουν διαφορετικές ιδεολογικές αφετηρίες με αποτέλεσμα το θεωρητικό μίγμα που δημιούργησαν να είναι εξαιρετικά ετερογενές και να χαρακτηρίζεται από διαρκείς εσωτερικές συγκρούσεις (Hirschman, 2013). Σύμφωνα με τον Ros (2008) αποτελούν ένα πεδίο σκέψης που από την γέννηση του κινούταν στο μακροοικονομικό επίπεδο και ήταν δομημένο πάνω σε υποθέσεις όπως ο ατελής ανταγωνισμός, οι αύξουσες αποδόσεις κλίμακας και το πλεόνασμα εργασίας, υποθέσεις που ήταν ξένες με την τότε εδραιωμένη οικονομική θεωρία. Η βιβλιογραφία που αναπτύσσουν οι κλασικές θεωρίες δεν έχει καμία σχέση με παραβολές όπως αυτή του Ροβινσώνα Κρούσου (που χρησιμοποιείται για τη νεοκλασική προσέγγιση) καθώς υπάρχουν πραγματικοί δρώντες που ανταποκρίνονται σε πραγματικές συνθήκες και περιορισμούς (Ros, 2000). Η οικονομική πραγματικότητα χαρακτηρίζεται από αγορές εργασίας που δεν εκκαθαρίζονται, με την ανεργία και την υποαπασχόληση να είναι ενδημικές, ενώ ο δυσμός στις τεχνολογίες παραγωγής και στην δεξαμενή εργασίας να είναι εμφανής, αλλά να εκφράζεται στα νεοκλασικά μοντέλα της εποχής (Ascher, 1996). Το αποτέλεσμα ήταν να δημιουργηθεί ένα θεωρητικό μίγμα που απέρριπτε βασικά συστατικά στοιχεία της προπολεμικής νεοκλασικής θεωρίας (Killick, 2010).

Αυτό που έδωσε την ευκαιρία στους πρωτοπόρους οικονομολόγους να αναπτύξουν εναλλακτικές προσεγγίσεις και να ξεφύγουν από την εδραιωμένη οικονομική θεωρία², ήταν η Κεϋνσιανή Επανάσταση που απέδειξε ότι δεν υπάρχει μόνο μια προσέγγιση στην οικονομική θεωρία και η διαπίστωση ότι η ορθόδοξη θεωρία δεν μπορεί να ανταποκριθεί στις ανάγκες των υπανάπτυκτων χωρών (Hirschman, 2013). Ζητήματα όπως η μαζική φτώχεια, η χαμηλή παραγωγικότητα, οι περιορισμένες ευκαιρίες και οι δυσχέρειες της σύγχρονης βιομηχανικής ανάπτυξης δύσκολα μπορούσαν να βρουν θέση στην κυρίαρχη θεωρία (Maharatna, 2008).

² Ο Hirschman τα ορίζει ως μονοοικονομικά (2013, σ. 51)

Οι λόγοι που οδηγούν στην ανάπτυξη αυτών των θεωριών είναι αρκετοί, αλλά ο βασικότερος είναι οι ιστορικές συγκυρίες. Η αποαποικιοποίηση δημιούργησε νέες χώρες που διεκδικούσαν πλέον μια θέση στον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας και επιδίωκαν να αποκομίσουν τα οφέλη της ανάπτυξης, μέσα σε ένα νέο πλαίσιο παγκόσμιου ανταγωνισμού των νέων μεγάλων δυνάμεων που προέκυψαν από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (Gualerzi & Sunna, 2016). Όπως αναφέρει ο Streeten (1979) το ζήτημα της ανάπτυξης έγινε προτεραιότητα εκείνη την περίοδο καθώς, η φτώχεια σταμάτησε να φαντάζει αναπόφευκτη για την πλειοψηφία της ανθρωπότητας. Στα πλαίσια του ψυχρού πολέμου τα αντιμαχόμενα στρατόπεδα προσπαθούσαν να εξάγουν την επιτυχία του οικονομικού τους παραδείγματος, ενώ ταυτόχρονα η πληθυσμιακή έκρηξη ασκούσε σημαντικές οικονομικές πιέσεις στις φτωχές οικονομίες που πλέον αντιλαμβάνονταν την οικονομική ανάπτυξη ως μονόδρομο (σσ. 21-22).

Η ιστορική συγκυρία δημιούργησε ένα παράθυρο ευκαιρίας το οποίο έδωσε τη δυνατότητα σε κάποιους οικονομολόγους να αναπτύξουν εναλλακτικές θεωρίες δομικού μετασχηματισμού για τις χώρες χαμηλού εισοδήματος με βασικό στοιχείο την αποτυχία των εξισορροπητικών μηχανισμών τους συστήματος τιμών (Chenery, 1975). Έτσι γεννήθηκε ο Αγγλοσαξονικός Στρουκτουραλισμός (άλλη κατηγοριοποίηση των κλασικών θεωριών ανάπτυξης που προκύπτει από την έννοια του δομικού μετασχηματισμού) που βασίστηκε σε ένα συνδυασμό θεωριών και εργαλείων, όπως η δυαδική οικονομία του Arthur W. Lewis, η συμπληρωματικότητα στη ζήτηση ως αποτέλεσμα αυξουσών αποδόσεων και εξωτερικότητων του Paul Rosenstein-Rodan, ο φαύλος κύκλος της φτώχειας του Ragnar Nurkse και οι προς τα μπρος και προς τα πίσω συνδέσεις του Hirschman (Boianovsky, 2016).

Στα παρακάτω υποκεφάλαια θα αναπτύξουμε διεξοδικά όλες τις παραπάνω θεωρίες. Θα αναλύσουμε τις έννοιες που συνιστούν το βασικό πυρήνα της σχολής, όπως οι εξωτερικότητες και ο ρόλος τους στην ανάπτυξη των χωρών χαμηλού εισοδήματος, η προσέγγιση της μεγάλης ώθησης, της ισόρροπης και μη-ισόρροπης ανάπτυξης, καθώς και η θεωρία της ανάπτυξης με απεριόριστη προσφορά εργασίας. Στο τέλος του πρώτου κεφαλαίου θα εξετάσουμε τους λόγους που οδήγησαν τις Κλασικές Θεωρίες Ανάπτυξης στην παρακμή και την αφάνεια.

2.2. Ισορροπη Ανάπτυξη και το μοντέλο της «Μεγάλης Ώθησης»

2.2.1. Συμπληρωματικότητα στη ζήτηση και αδιαιρετότητα στη λειτουργία παραγωγής. Η απαρχή της σχολής των κλασικών αναπτυξιακών οικονομικών τοποθετείται με το άρθρο του Paul Rosenstein-Rodan με τίτλο “Problems of Industrialization of Eastern and South-Eastern Europe” (1943), εν μέσω ενός από τους πιο αιματηρούς πολέμους που γνώρισε η ανθρωπότητα στη σύγχρονή της ιστορία. Το άρθρο εισάγει τις μετέπειτα βάσεις και δημιουργεί το πρώτο ρήγμα με την τότε νεοκλασική θεωρία. Άλλωστε, όπως χαρακτηριστικά ανέφερε «Όχι η παραδοσιακή ανάλυση της στατικής ισορροπίας αλλά η ανάλυση της ανισορροπίας στην αναπτυξιακή διαδικασία είναι απαραίτητη για την κατανόηση των προβλημάτων της οικονομικής ανάπτυξης» (1984, σ. 207).

Η ανάλυση του Rosenstein-Rodan επικεντρώνεται στο ζήτημα της εκβιομηχάνισης των Ευρωπαϊκών περιοχών που βρίσκονταν σε οικονομική υστέρηση και συνδέεται με την ύπαρξη ενός πλεονάζοντα αγροτικού πληθυσμού που είναι άνεργος ή μερικώς άνεργος (ο.π.). Η ύπαρξη αυτού του πλεονάζοντα πληθυσμού είναι ένδειξη της ύπαρξης «κρυμμένης ανεργίας ή υποαπασχόλησης». Η ύπαρξη κρυμμένης ανεργίας σημαίνει ότι ένα κομμάτι του αγροτικού πληθυσμού μπορεί να σταματήσει να απασχολείται στην αγροτική παραγωγή, χωρίς ταυτόχρονα να υπάρξει μείωση του αγροτικού προϊόντος (Rosenstein-Rodan, 1956).

Η λογική της εκβιομηχάνισης αυτών των περιοχών, στηρίζεται στην μεγιστοποίηση του παγκόσμιου εισοδήματος μέσω του διεθνούς καταμερισμού εργασίας. Η μαζική μετανάστευση δεν είναι εφικτή από τις χώρες με πλεονάζοντα αγροτικό πληθυσμό, οπότε η λύση είναι η μεταφορά κεφαλαίου προς τις χώρες αυτές και πιο συγκεκριμένα η εκβιομηχάνιση. «Εάν δεν μπορούμε να μετακινήσουμε τους ανθρώπους προς τα μηχανήματα, μπορούμε να μετακινήσουμε τα μηχανήματα προς τους ανθρώπους» (Rosenstein-Rodan, 1944, σ. 161)

Υπάρχουν διάφοροι τρόποι να επιτευχθεί αυτό. Ο πρώτος είναι το «Ρωσικό μοντέλο» που λειτουργεί με αυτάρκεια, απομόνωση από το διεθνή καταμερισμό εργασίας και εσωτερική συσσώρευση κεφαλαίου εις βάρος του γενικότερου επιπέδου διαβίωσης. Ο δεύτερος και αποτελεσματικότερος είναι μέσω σημαντικής παγκόσμιας επένδυσης ή δανεισμού κεφαλαίου στις χώρες της Ανατολικής και Νότιο-Ανατολικής Ευρώπης. Έτσι δεν θυσιάζεται ο διεθνής καταμερισμός εργασίας όπως και η εσωτερική κατανάλωση των χωρών αυτών.

Η επίτευξη του στόχου της εκβιομηχάνισης ωστόσο, χρειάζεται διαφορετικό θεσμικό πλαίσιο από αυτό που υπήρχε την περίοδο του 19^{ου} αιώνα. Ο Rosenstein-Rodan δανείζεται από τον Pigou τη θεωρία της απόκλισης μεταξύ ιδιωτικού καθαρού προϊόντος και κοινωνικού καθαρού προϊόντος, με το δεύτερο να υπερβαίνει το πρώτο, ώστε να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η ελεύθερη αγορά δεν είναι το βέλτιστο εργαλείο για την επίτευξη αυτής της πολιτικής. Η αγορά λειτουργεί με κριτήριο το ιδιωτικό καθαρό προϊόν και η επένδυση για εκπαίδευση εργατικού δυναμικού δεν είναι κερδοφόρα για τον ιδιώτη επιχειρηματία. Σε αυτή την περίπτωση, το κράτος καλείται να αναλάβει την εκπαίδευση του εργατικού δυναμικού και την ανάπτυξη βασικών υποδομών (Rosenstein-Rodan, 1944).

Σημαντικό στοιχείο της θεωρίας είναι η συμπληρωματικότητα μεταξύ διαφορετικών βιομηχανικών κλάδων που σύμφωνα με τον Rosenstein-Rodan αποτελεί σημαντικό επιχείρημα για μιας μεγάλης κλίμακας σχεδιαζόμενη εκβιομηχάνιση. Ένα εργοστάσιο με μεγάλο αριθμό εργατών δεν μπορεί να επιβιώσει μόνο του, καθώς οι εργάτες του δεν πρόκειται να ξοδέψουν όλο το εισόδημά τους για τα προϊόντα που παράγει, ενώ παράλληλα οι μισθοί στην υπόλοιπη οικονομία βρίσκονται σε επίπεδα επιβίωσης³. Αν ωστόσο αναπτυχθούν παράλληλα βιομηχανίες που θα απορροφήσουν τεράστιο όγκο εργατικού δυναμικού, τότε οι εργάτες της μιας βιομηχανίας θα γίνουν αγοραστές των προϊόντων της άλλης. Η σχεδιασμένη δημιουργία ενός τέτοιου συμπληρωματικού συστήματος μειώνει το ρίσκο αλλά ταυτόχρονα και το κόστος της κάθε επιχείρησης που λειτουργεί εντός του, καθώς δημιουργεί εξωτερικές οικονομίες.

Η συμπληρωματικότητα προκύπτει ως αποτέλεσμα εξωτερικών οικονομιών, όπως αυτές που υφίσταται μια επιχείρηση εντός ενός αναπτυσσόμενου βιομηχανικού κλάδου τις οποίες πρώτος διατυπώνει ο Marshall (1920), αλλά και αυτές που υφίσταται μια επιχείρηση από την ανάπτυξη άλλων διαφορετικών επιχειρήσεων ως αποτέλεσμα της αύξησης του μεγέθους της αγοράς, ιδέα που δανείζεται ο συγγραφέας από τον Allen Young (1928). Η αξιοποίηση των εξωτερικών οικονομιών δεν είναι εφικτή από τον απλό επιχειρηματία σε ένα περιβάλλον ανασφάλειας και ασάφειας όπως αυτό των χωρών σε υστέρηση.

Τέλος, το πρόγραμμα εκβιομηχάνισης θα επικεντρώνεται σε κάποιες βασικές βιομηχανίες (πιθανόν ελαφριές) παράλληλα με μαζικές επενδύσεις σε δημόσιες

³ Στο παράδειγμα του Rosenstein-Rodan η υπόλοιπη οικονομία απασχολείται κυρίως στον αγροτικό τομέα σε μια κατάσταση ημι-ανεργίας.

υποδομές, οι οποίες με τη σειρά τους θα δημιουργήσουν ευκαιρίες για νέες επενδύσεις. Με την ολοκλήρωσή του προγράμματος, η ιδιωτική πρωτοβουλία θα μπορεί να λειτουργήσει επιτυχημένα.

Ο συγγραφέας διαφοροποιείται αισθητά με την μέχρι τότε εδραιωμένη οικονομική σκέψη και η επιρροή του άρθρου του είναι τόσο μεγάλη, που ακόμη και δεκαετίες μετά επικριτές των πρώιμων μεταπολεμικών αναπτυξιακών θεωριών όπως ο Bhagwati να το χαρακτηρίζουν ως «αδιαμφισβήτητο, το πιο όμορφο έργο δημιουργικής γραφής στον τομέα της ανάπτυξης» (2000, σ. 38).

Οι παραπάνω παρατηρήσεις οδηγούν τον Rosenstein-Rodan στη διατύπωση της θεωρίας της «Μεγάλης Ώθησης». Η ανάπτυξη δεν μπορεί να υλοποιηθεί με μικρά βήματα, καθώς ένα ελάχιστο ποσοστό επένδυσης είναι αναγκαία συνθήκη για την επίτευξή της. «Η προώθηση μια χώρας σε πορεία αυτό-συντηρούμενης ανάπτυξης είναι σαν να απογειώνεις αεροπλάνο από το έδαφος. Υπάρχει μια κρίσιμη ταχύτητα εδάφους που το αεροσκάφος πρέπει υπερβεί έτσι ώστε να βρεθεί στον αέρα».⁴ (Rosenstein-Rodan, 1961, σ. 57).

Υπάρχει αδιαιρετότητα στη λειτουργία παραγωγής με αποτέλεσμα την εμφάνιση αυξουσών αποδόσεων και τεχνολογικών εξωτερικοτήτων, ενώ η κατανομή των επενδύσεων πραγματοποιείται σε μια ατελή αγορά κάτι που προκαλεί την εμφάνιση χρηματικών εξωτερικοτήτων και παραμορφώνει τον μηχανισμό των τιμών. Για τις υπανάπτυκτες οικονομίες η στρέβλωση είναι πολύ μεγαλύτερη. Η αδιαιρετότητα στη λειτουργία παραγωγής αφορά τόσο την προσφορά όσο και τη ζήτηση. Η αδιαιρετότητα στην προσφορά αφορά το κοινωνικό γενικό κεφάλαιο (εφεξής υποδομές)⁵ και τις επενδύσεις.

Οι βασικές υποδομές παρουσιάζουν τα εξής χαρακτηριστικά (ο.π., σ. 61):

1. Αδιαιρετότητα στο χρόνο καθώς είναι μη αναστρέψιμες και πρέπει να προϋπάρχουν των άμεσων παραγωγικών επενδύσεων.
2. Έχουν μεγάλη ελάχιστη ανθεκτικότητα λόγω κατασκευής.
3. Είναι έργα μεγάλης εντάσεως κεφαλαίου και καθυστερούν πολύ να αποδώσουν.
4. Ένα ελάχιστο μίγμα υποδομών-βιομηχανίας είναι απαραίτητο για την υπέρβαση της στασιμότητας.

⁴ Massachusetts Institute of Technology, Center for International Studies, *The Objectives of United States Economic Assistance Programs* (Washington, 1957), σ. 70. όπως αναφέρεται στο Rosenstein-Rodan, 1961.

⁵ Ο Rosenstein-Rodan αναφέρει τις βασικές υποδομές ως κοινωνικό γενικό κεφάλαιο (social overhead capital) και σε αυτές τοποθετεί την ενέργεια, τις μεταφορές, τις τηλεπικοινωνίες

5. Δεν μπορούν να εισαχθούν από το εξωτερικό, λόγω αδιαιρετότητας.

Η αδιαιρετότητα στη ζήτηση σχετίζεται με το μέγεθος της αγοράς των φτωχών χωρών. Οι ανεξάρτητες και σποραδικές επενδύσεις αντιμετωπίζουν μια μικρή αγορά, ενώ όσο περισσότερες παράλληλες επενδύσεις πραγματοποιούνται τόσο μειώνεται το ρίσκο κάθε επένδυσης με αποτέλεσμα το μικρότερο οριακό ρίσκο να επιτρέπει την παροχή φθηνότερου δανεισμού που συνιστά εσωτερικές οικονομίες. Ωστόσο, το ρίσκο μη εύρεσης αγοράς αποθαρρύνει τις επενδύσεις. Ένα σύστημα με πολλές βιομηχανίες λειτουργεί συμπληρωματικά για τις επιχειρήσεις που δρουν εντός αυτού (ο ένας είναι πελάτης του άλλου), όπως συμβαίνει στις ανεπτυγμένες οικονομίες και έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση του κινήτρου για επένδυση. Αυτή η αδιαιρετότητα στη ζήτηση αυξάνει κατά πολύ την ελάχιστη επένδυση δημιουργώντας ένα «ελάχιστο ταβάνι» που πρέπει να ξεπεραστεί, για να ενεργοποιηθούν οι συμπληρωματικότητες στη ζήτηση. Η ασυνέχεια της συμπληρωματικότητας της ζήτησης συνιστά ταυτόχρονα και αδιαιρετότητα στη ζήτηση.

Η αδιαιρετότητα στην προσφορά αφορά και τις αποταμιεύσεις. Μια μεγάλη αύξηση της αποταμίευσης είναι προαπαιτούμενο για την επίτευξη του απαραίτητου ποσοστού ελάχιστης επένδυσης κάτι που είναι δύσκολο να συμβεί σε χώρες χαμηλού εισοδήματος με πολύ χαμηλή ελαστικότητα τιμής για την προσφορά επενδύσεων και υψηλή ελαστικότητα εισοδήματος για επενδύσεις. Ένα στοιχείο που ο Rosenstein-Rodan αναφέρει αλλά δεν αναπτύσσει σε βάθος, είναι αυτό που ορίζει ως «ψυχολογική αδιαιρετότητα της αναπτυξιακής ορμής» και αφορά την ατμόσφαιρα της ανάπτυξης και θυμίζει αρκετά την αδιαιρετότητα της ζήτησης⁶.

Οι παραπάνω αδιαιρετότητες σε συνδυασμός με τις εξωτερικές οικονομίες περιγράφουν την πραγματικότητα των φτωχών χωρών και σχηματοποιούν το χάρτη πάνω στον οποίο θα πρέπει να σχεδιαστεί η αναπτυξιακή τους στρατηγική. Οι προβλέψεις των νεοκλασικών οικονομικών αποδείχθηκαν εσφαλμένες, καθώς παράβλεψαν τις εξωτερικές οικονομίες και ειδικότερα το πώς η έλλειψη υποδομών προκαλεί αντιοικονομίες για το κεφάλαιο.⁷

⁶ «Τελικά ίσως υπάρχει ένα φαινόμενο αδιαιρετότητας στην ορμή και την ώθηση που απαιτείται για μια επιτυχημένη αναπτυξιακή πολιτική. Απομονωμένες και μικρές προσπάθειες ίσως να μην συνεισφέρουν επαρκώς σε μια ουσιαστική επίπτωση στην ανάπτυξη» (1961, σ. 66).

⁷ Ο Rosenstein-Rodan δίνει το παράδειγμα των καπιταλιστών της βιομηχανίας υφασμάτων του Lancashire οι οποίοι θα μπορούσαν να επενδύσουν στην αγορά της Ινδίας που ήταν υπό Βρετανική διοίκηση, αλλά δεν το έκαναν παρά τους φθηνότερους μισθούς. Η έλλειψη υποδομών τους απέτρεπε

2.2.2. Ο Φαύλος Κύκλος της Φτώχειας και η «Κρυφή Ανεργία» ως δυνητική αποταμίευση. Ο Nurkse ξεκινάει την επιστημονική του πορεία ως ερευνητής της Κοινωνίας των Εθνών όπου ασχολήθηκε κυρίως με τα νομισματικά φαινόμενα και πώς αυτά επηρεάζουν το διεθνές εμπόριο. Συμμετείχε ενεργά στις συναντήσεις για τη συμφωνία Bretton Woods στην οποία η έρευνά του συνέβαλε καταλυτικά (Kattel, Kregel, & Reinert, 2009). Όταν αποσύρθηκε από την Κοινότητα των Εθνών δραστηριοποιήθηκε ενεργά στα ζητήματα των φτωχών οικονομιών και εξέδωσε το βιβλίο του “Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries” το 1953.

«Μια χώρα είναι φτωχή επειδή είναι φτωχή» (Nurkse, 1952, σ. 256). Υπάρχει ένας φαύλος κύκλος φτώχειας στις υπανάπτυκτες χώρες που θεωρείται αυτονόητος αλλά σπάνια εξετάζεται. Ο Nurkse τον ορίζει ως ένα κυκλικό σχηματισμό δυνάμεων που δρουν και αντιδρούν η μια πάνω στην άλλη και κρατούν μια χώρα σε κατάσταση φτώχειας. Η προσφορά κεφαλαίου εξαρτάται από την ικανότητα και το κίνητρο για αποταμίευση, ενώ η ζήτηση του κεφαλαίου εξαρτάται από το κίνητρο για επένδυση. Έτσι δημιουργείται μια κυκλική σχέση στον σχηματισμό κεφαλαίου που επηρεάζει την προσφορά και ζήτησή του (Nurkse, 1953/2009).

Για τον Nurkse, η δυνατότητα αποταμίευσης συνδέεται άμεσα με το πραγματικό εισόδημα που σημαίνει ότι, το χαμηλό εισόδημα περιορίζει την αποταμίευση σε χαμηλά επίπεδα ως αποτέλεσμα του νόμου του Engel⁸. Το χαμηλό εισόδημα είναι αντανάκλαση της χαμηλής παραγωγικότητας της οικονομίας λόγω έλλειψης κεφαλαίου και η έλλειψη κεφαλαίου είναι αποτέλεσμα της χαμηλής τάσης για αποταμίευση, δημιουργώντας έτσι ένα φαύλο κύκλο που χαρακτηρίζει την προσφορά κεφαλαίου. Παράλληλα, η κατάσταση από πλευρά ζήτησης κεφαλαίου δεν είναι πολύ καλύτερη. Υπάρχει χαμηλό κίνητρο για επένδυση λόγω χαμηλού εισοδήματος (χαμηλή αποταμίευση) που προκύπτει ως αποτέλεσμα της χαμηλής παραγωγικότητας της οικονομίας. Η χαμηλή παραγωγικότητα είναι αποτέλεσμα της χαμηλής χρήσης κεφαλαίου στην παραγωγή ως αποτέλεσμα του μειωμένου κινήτρου

από το να επενδύσουν και το κόστος για ανάπτυξη υποδομών ήταν τεράστιο (Rosenstein-Rodan, 1961, σ. 67)

⁸ Ο Nurkse δεν κάνει αναφορά στο νόμο του Engel, αλλά στην πραγματικότητα αυτό περιγράφει. Ο Engel Ernst αναφέρει ότι όσο μεγαλώνει το εισόδημα, τόσο μικραίνουν οι δαπάνες για κατανάλωση φαγητού ως μερίδιο του κατά κεφαλή εισοδήματος, που σημαίνει ότι τα κατώτερα εισοδηματικά στρώματα έχουν πολύ μεγάλη τάση για κατανάλωση και πολύ μικρή για αποταμίευση. (Kindleberger, 1990, σσ. 3-20)

για επένδυση, κάτι που δημιουργεί ένα φαύλο κύκλο στην πλευρά της ζήτησης κεφαλαίου. Η κοινή συνισταμένη των δύο αυτών κύκλων είναι η χαμηλή παραγωγικότητα της εθνικής οικονομίας. Αποτέλεσμα, μια χώρα είναι φτωχή γιατί τελικά είναι φτωχή. Αυτό είναι το σχήμα του φαύλου κύκλου της φτώχειας που δημιουργεί μια «ισορροπία υπανάπτυξης».

Γνωρίζουμε ότι στις φτωχές χώρες υπάρχει χαμηλή παραγωγικότητα εργασίας και σύμφωνα με τη νεοκλασική θεωρία αυτή η συνθήκη θα έπρεπε να οδηγεί σε αυξημένη ζήτηση για κεφάλαιο, άρα αυτόματα θα έπρεπε να σπάει αυτός ο φαύλος κύκλος λόγω εισροής ξένου κεφαλαίου. Αντιμέτωπος με αυτό το ερώτημα ο Nurkse καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το κίνητρο της επένδυσης περιορίζεται λόγω του μεγέθους της αγοράς, ως συνέπεια του ότι ο ίδιος ο καταμερισμός εργασίας περιορίζεται από το μικρό μέγεθος της αγοράς⁹.

Το μικρό μέγεθος της αγοράς αποθαρρύνει την χρήση κεφαλαίου από οποιαδήποτε επιχείρηση και ως συνέπεια αποθαρρύνει την ανάπτυξη, αφού χωρίς αξιοποίηση κεφαλαίου η γενική παραγωγικότητα δεν αυξάνεται. Το μέγεθος της αγοράς είναι άμεσα εξαρτημένο από τον όγκο παραγωγής άρα και από την παραγωγικότητα. Επειδή όμως η ικανότητα να αγοράζεις είναι αντανάκλαση της ικανότητας να παράγεις υπάρχει περιορισμένη ζήτηση. Ειδικά στις φτωχές οικονομίες η ανελαστική καταναλωτική ζήτηση, οι τεχνολογικές ασυνέχειες και η έλλειψη επιχειρήσεων κρατούν χαμηλά τη ζήτηση για κεφάλαιο (Nurkse, 1953/2009).

Ο ρυθμός απόδοσης του κεφαλαίου θα έπρεπε να είναι μεγάλος στις φτωχές χώρες αφού υπάρχει σπανιότητα κεφαλαίου, κάτι που ωστόσο δεν συμβαίνει. Οι φτωχές χώρες αντιμετωπίζουν μια κατάσταση όπου υπάρχει αφθονία εργασίας χαμηλής παραγωγικότητας λόγω έλλειψης κεφαλαίου και ταυτόχρονα χαμηλή ζήτηση για κεφάλαιο. Αυτό είναι το «παράδοξο της υπανάπτυξης» όπως το αποκαλεί ο Ros (2013), όπου οι αποδόσεις όλων των παραγωγικών συντελεστών τείνουν να είναι χαμηλότερες στις χώρες χαμηλού εισοδήματος με αποτέλεσμα αυτές οι χώρες να παγιδεύονται στη φτώχεια. Ο Nurkse (1953/2009) ονομάζει το φαινόμενο «ισορροπία

⁹ «Ας υποθέσουμε ότι ο Ροβινσώνας Κρούσος είχε διακόσια ή τριακόσια καρφιά που ήθελε να καρφώσει σε δέντρα για να απλώσει τα δίχτυα του ή τα πράγματά του. Θα τον συνέφερε να φτιάξει πρώτα ένα απλό σφυρί με το οποίο θα τα κάρφωνε. Ο συνολικός του κόπος θα μειωνόταν και θα έκανε τη δουλεία του πιο γρήγορα. Αν όμως είχε δυο ή τρία καρφιά δεν θα άξιζε τον κόπο να φτιάξει ένα σφυρί. Θα έπαιρνε και θα χρησιμοποιούσε μια πέτρα κατάλληλου μεγέθους. Θα ήταν μια αργή και άβολη μέθοδος, αλλά θα ήταν μη οικονομικό να φτιάξει κεφαλαιουχικό εξοπλισμό με τη μορφή ενός σφυριού μόνο και μόνο για δυο τρία καρφιά» (1953/2009, σ. 104). Στο σημείο αυτό ο Nurkse αξιοποιεί τη θεωρία του Allen Young (1928), ο οποίος πίστευε ότι η επέκταση της αγοράς δημιουργεί εσωτερικές οικονομίες για τις επιχειρήσεις.

υπανάπτυξης», καθώς δρουν αυτόματες δυνάμεις εντός του συστήματος που τείνουν να το κρατούν σε αυτή τη στατική κατάσταση¹⁰.

Εκτός των περιορισμών που δημιουργεί το χαμηλό πραγματικό εισόδημα στην αποταμίευση, αρνητική επίδραση προκαλούν και οι διαφορές που υπάρχουν στο σχετικό εισόδημα μεταξύ φτωχών και ανεπτυγμένων χωρών¹¹. Η επαφή των φτωχών χωρών με τα καταναλωτικά επίπεδα και συμπεριφορές των ανεπτυγμένων χωρών πιθανότατα δημιουργεί ένα αποτέλεσμα επίδειξης στην καταναλωτική τους συμπεριφορά (Nurkse, 1952). Είναι ευκολότερο για μια χώρα να υιοθετήσει υψηλότερα επίπεδα κατανάλωσης παρά βελτιωμένες παραγωγικές μεθόδους. Ωστόσο, η επίδραση του αποτελέσματος επίδειξης εξαρτάται από την διαφορά στο πραγματικό εισόδημα και στα επίπεδα κατανάλωσης, αλλά και από το επίπεδο επίγνωσης που έχει ο εγχώριος πληθυσμός για την ύπαρξη αυτών των διαφορών. Αυτό δημιουργεί μια τάση στις φτωχές χώρες να κρατούν το επίπεδο κατανάλωσης σε υψηλότερα επίπεδα από την ικανότητα παραγωγής τους που μακροχρόνια δημιουργεί πληθωριστικές τάσεις και ανισορροπία στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών και τελικά επιδεινώνει περισσότερο την υπάρχουσα κατάσταση.

Ο κόσμος που βρισκόμαστε καθορίζεται από το νόμο του Say¹², καθώς δεν υπάρχουν ζητήματα υπερβάλλουσας αποταμίευσης που οδηγούν σε αντιπληθωριστικό κενό, αλλά η παραγωγή δημιουργεί τη δικιά της ζήτηση και το μέγεθος της αγοράς ορίζεται από το μέγεθος της παραγωγής (Nurkse, 1952). Η αγορά αυξάνεται μόνο με τη συνολική αύξηση της παραγωγικότητας. Το εύλογο ερώτημα είναι ωστόσο, με ποιο τρόπο σπάει αυτός ο ασφυκτικός κύκλος φτώχειας έτσι ώστε να αρχίσει να έχει ισχύ ο νόμος του Say.

¹⁰ Ο Nurkse (1953/2009) αναφέρει ότι η ισορροπία υπανάπτυξης είναι ίσως κάτι περίπου ανάλογο με την ισορροπία υποαπασχόλησης που περιέγραψε για ο Keynes για τις ανεπτυγμένες οικονομίες.

¹¹ Το σχετικό εισόδημα αναφέρεται στο εθνικό εισόδημα. Για τον Nurkse (1952) είναι η διαφορά του πραγματικού εισοδήματος μιας φτωχής οικονομίας με το πραγματικό εισόδημα μιας ανεπτυγμένης οικονομίας. [...] «Μπορεί το πραγματικό εισόδημα να αυξηθήκε, ωστόσο η αποταμίευση δεν είναι περισσότερο εύκολη, τουναντίον μπορεί να είναι πιο δύσκολη καθώς ταυτόχρονα συνέβη μια μείωση των επιπέδων του σχετικού εισοδήματος τους σε σύγκριση με αυτό των οικονομικά ανεπτυγμένων χωρών» (σ. 264).

¹² Ο Baumol (1999) αναφέρει ότι ο Say δεν είχε διατυπώσει επακριβώς κάποιο νόμο και δεν γνωρίζουμε ποιος ήταν αυτός που έδωσε για πρώτη φορά αυτό τον τίτλο. Το περιεχόμενο της έννοιας χαρακτηρίζεται από αμφισημία καθώς ταυτίζεται με τον γενικό νόμο των αγορών, δηλαδή ότι το εισόδημα που δημιουργείται είτε καταναλώνεται είτε αποταμιεύεται για μελλοντική επένδυση ενώ, ο Keynes επανακαθόρισε την έννοια ως ότι «η προσφορά παράγει τη δική της ζήτηση» που σύμφωνα με το Baumol δεν είναι απόλυτα ορθή προσέγγιση. Ωστόσο, ο Mill (2000) διατυπώνει μια αντίστοιχη προσέγγιση με αυτή του Keynes αρκετά χρόνια νωρίτερα. Όπως παρατηρούμε οι Κλασικές Θεωρίες Ανάπτυξης υιοθετούν τον ορισμό των Mill & Keynes.

Οι άμεσες ξένες επενδύσεις θα μπορούσαν να είναι μια λύση δεδομένου ότι τον 19^ο αιώνα είχαν συμβάλει καταλυτικά στην ανάπτυξη των αποικιών¹³. Δυστυχώς όμως, αντιμετωπίζουν το φράγμα της σχεδόν ανύπαρκτης εγχώριας ζήτησης γι' αυτό και δεν γίνονται ξένες επενδύσεις σε μεταποιητικές δραστηριότητες για εγχώρια κατανάλωση, αλλά κατευθύνονται σε εξορυκτικές ή αγροτικές δραστηριότητες. Η επιχειρηματικότητα ακολουθεί τη ζήτηση της αγοράς και οι διεθνείς επενδύσεις ακολουθούν την παγκόσμια ζήτηση. Οι επεκτεινόμενες αγορές του ανεπτυγμένου κόσμου αναζητούν διακαώς πρώτες ύλες με αποτέλεσμα να είναι ο πιο επικερδής τομέας για επενδύσεις στις φτωχές χώρες. Αυτή η τάση έχει ως αποτέλεσμα να δημιουργούνται νησίδες υψηλής παραγωγικότητας στις εξορυκτικές δραστηριότητες και στις αγροτικές φυτείες που όμως δεν έχουν επίδραση στη συνολική παραγωγικότητα της χώρας (Nurkse, 1957a/2009). Επιπλέον, η απόπειρα ανάπτυξης με εξαγωγές πρώτων υλών προϋποθέτει μια παγκόσμια και σταθερή επέκταση της ζήτησης, ειδάλλως οι χώρες που ακολουθούν αυτή την πορεία θα αντιμετωπίσουν κάποια στιγμή δυσμενείς τιμές στην παγκόσμια αγορά υπό συνθήκες ανελαστικής ή στάσιμης ζήτησης (Nurkse, 1952).

Να σημειώσουμε ότι, την περίοδο που γράφει ο Nurkse λόγω της διάδοσης της εκβιομηχάνισης οι τάσεις του διεθνούς εμπορίου δείχνουν να ευνοούν τις ανεπτυγμένες βιομηχανικές χώρες και να αγνοούν σε μεγάλο βαθμό τις φτωχές χώρες στοιχείο που αναδεικνύει και ο Lewis στο ύστερο έργο του (1978). Ο συγγραφέας πιστεύει ότι το διεθνές εμπόριο παρέχει πλεονεκτήματα διεθνούς εξειδίκευσης στη βάση του ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος και δεν θα πρέπει να αντιμετωπίζεται εχθρικά, ωστόσο υπό συνθήκες ανελαστικότητας τιμής στην εξωτερική ζήτηση και βραδείας αύξησης του συνολικού όγκου του εμπορίου για τις φτωχές χώρες, δημιουργούνται συνθήκες για αδιέξοδο και συγκριτική στασιμότητα (1957a/2009).

Στο βαθμό που η συμμετοχή στον διεθνή καταμερισμό στη βάση του συγκριτικού πλεονεκτήματος δεν μπορεί να σπάσει τον φαύλο κύκλο της φτώχειας, τότε η λύση είναι η παραγωγή στον τομέα της μεταποίησης για την εγχώρια αγορά. Η δυσκολία που υπάρχει λόγω περιορισμένου μεγέθους αγοράς οφείλεται στις ανεξάρτητες επενδύσεις και αναιρείται, τουλάχιστον στο επίπεδο της θεωρίας, εάν έχουμε συγχρονισμένη αξιοποίηση κεφαλαίου σε μια πληθώρα επιχειρήσεων που θα

¹³ Σημειώνει ότι η εμπειρία του 19^{ου} αιώνα αποτελεί ιστορική ιδιαιτερότητα, καθώς η βιομηχανική επανάσταση ξεκίνησε σε ένα νησί με περιορισμένους πόρους που συνεχώς επεκτεινόταν με αποτέλεσμα η γενική θεωρία του εμπορίου να γενικεύσει μια εμπειρία που ήταν μάλλον μοναδική (Nurkse, 1957a; 1957b)

έχει ως αποτέλεσμα την ταυτόχρονη αύξηση της αγοράς. Όπως είχε υποθέσει και ο Rosenstein-Rodan υπάρχουν συμπληρωματικότητες και εδώ ο Nurkse προσθέτει ότι αυτό είναι ακόμη πιο εμφανές στις βιομηχανίες που παράγουν για μαζική κατανάλωση¹⁴. Η προσφορά θα δημιουργήσει τη δική της ζήτηση στο βαθμό που θα υπάρξει συμπληρωματικότητα μεταξύ των βιομηχανιών και θα αναπτυχθούν εξωτερικές οικονομίες υπό την μορφή της επέκτασης της αγοράς. Υπό αυτό το δεδομένο, ο Nurkse προκρίνει μια ολομέτωπη επενδυτική επίθεση στην παραγωγική διαδικασία αμοιβαία στηριζόμενων βιομηχανιών που θα ακολουθεί τις τάσεις της εσωτερικής ζήτησης και θα οδηγήσει σε διαφοροποιημένη ανάπτυξη.

Ωστόσο, η χαμηλή αποταμίευση παραμένει τεράστιο εμπόδιο για τις επενδύσεις, ενώ παράλληλα η εγχώρια ζήτηση είναι αισθητά συμπιεσμένη. Ο Nurkse ωστόσο παρατηρεί ότι υπάρχουν κρυμμένες δυνατότητες αποταμίευσης υπό τη μορφή «κρυφής ανεργίας», καθώς υφίσταται μη παραγωγική εργασία¹⁵ στον αγροτικό τομέα (οικογενειακή απασχόληση για αυτοκατανάλωση) που αν μετακινηθεί από τον αγροτικό τομέα το προϊόν του δεν θα μειωθεί. Η μη παραγωγική εργασία εμμέσως καταναλώνει τις αποταμιεύσεις του αγροτικού τομέα και στόχος είναι η μετατόπισή της σε παραγωγικές δραστηριότητες όπως η ανάπτυξη κεφαλαιουχικών έργων π.χ. κατασκευή υποδομών, εγγειοβελτιωτικών έργων ή εργοστασίων, ενισχύοντας άμεσα το κεφαλαιακό απόθεμα της εγχώριας οικονομίας. Η παραγωγική εργασία εξ ορισμού παράγει περισσότερο προϊόν από ότι καταναλώνει ενώ ταυτόχρονα το αγροτικό πλεόνασμα που πριν καταναλωνόταν άτυπα, αποδεσμεύεται και πλέον μπορεί να καταναλωθεί ως εμπόρευμα από τους νέους εργαζόμενους. Είναι βέβαια στοίχημα το κατά πόσο μπορεί να περιοριστεί η πιθανότητα κατανάλωσης του αγροτικού πλεονάσματος από τις αγροτικές οικογένειες. Ο μοναδικός ίσως αποτελεσματικός τρόπος είναι η έμμεση φορολογία μέσω της αύξησης των ενοικίων γης ή των γαιοκτημόνων, καθώς η φορολογία του αγροτικού εισοδήματος είναι αρκετά δύσκολη ιστορικά (Nurkse, 1953/2009). Σε φτωχές χώρες όπου δεν υπάρχει υπερπληθυσμός ή κρυφή ανεργία η λύση θα πρέπει να αναζητηθεί στην αύξηση της γεωργικής παραγωγικότητας, καθώς μπορεί να μην υπάρχει εκτεταμένη κρυφή ανεργία ωστόσο

¹⁴ Όπως ανέφερε και ο Mill (2000) εξειδικεύοντας το νόμο του Say, κάθε αύξηση της παραγωγής που διανέμεται σε όλους τους παραγωγούς, σύμφωνα πάντα με κατανομή που ορίζει το ιδιωτικό συμφέρον, δημιουργεί τη δική της ζήτηση.

¹⁵ Η διάκριση της παραγωγικής ή μη παραγωγικής εργασίας για τον Nurkse αφορά τη δημιουργία πλεονάσματος. Οι παραγωγικοί εργαζόμενοι παράγουν πλεόνασμα και κατ' επέκταση αποταμιεύσεις ενώ οι μη παραγωγικοί εργαζόμενοι δημιουργούν αντιπαραγωγική κατανάλωση (1953/2009, σ. 126). Η διάκριση αυτή αφορά μόνο τον αγροτικό τομέα και δεν γενικεύεται για το σύνολο της οικονομίας.

η μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού δραστηριοποιείται στον αγροτικό τομέα. Μια «αγροτική επανάσταση» θα απελευθέρωνε εργατικό δυναμικό, όπως έγινε στην Αγγλία της βιομηχανικής επανάστασης, ενώ ταυτόχρονα ο αγροτικός τομέας θα δημιουργούσε ζήτηση για μεταποιητικά αγαθά.

Ο Nurkse εστιάζει αρκετά στο ζήτημα του κεφαλαίου χωρίς να παραγνωρίζει ότι η οικονομική ανάπτυξη επηρεάζεται σημαντικά και από άλλους παράγοντες όπως τα ανθρώπινα χαρίσματα, οι κοινωνικές συμπεριφορές, οι πολιτικές συνθήκες και φυσικά τα ιστορικά «ατυχήματα». «Το κεφάλαιο είναι μια απαραίτητη αλλά όχι ικανή συνθήκη για πρόοδο» (Nurkse, 1953/2009, σ. 100).

Τα εργαλεία που αξιοποιεί ο Nurkse δεν είναι πρωτότυπα, ωστόσο η τεράστια συμβολή του έγκειται στην θεωρητική τους εμβάθυνση. Η μεγαλύτερη του καινοτομία είναι η χαρτογράφηση μια διαδικασίας σχηματισμού κεφαλαίου που δεν εξαρτάται από εξωτερική χρηματοδότηση, δεν προϋποθέτει αποχή από τον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας και δεν επιφέρει μείωση της κατανάλωσης. Το βασικό χαρακτηριστικό είναι ότι «το κεφάλαιο φτιάχνεται σπίτι» (1953/2009, σ. 200).

Η εκκίνηση της ανάπτυξης προϋποθέτει ένα αυστηρό και σκληρό πρόγραμμα σε κατεύθυνση ισόρροπης ανάπτυξης. Ωστόσο, ο συγγραφέας αντιμετωπίζει την ισόρροπη ανάπτυξη ως μέθοδο και όχι ως στόχο, καθώς πιστεύει ότι η εφαρμογή της είναι απαραίτητη μόνο όταν δεν υπάρχει ζήτηση από την παγκόσμια αγορά ώστε η οικονομία να αναπτυχθεί μέσω εξωτερικού εμπορίου. Το εξωτερικό εμπόριο δύναται να δημιουργήσει τις απαραίτητες συμπληρωματικότητες για τις εγχώριες επιχειρήσεις (Nurkse, 1959), υπό την προϋπόθεση μιας παγκόσμιας επέκτασης της ζήτησης.

2.2.3. Άυαδική Οικονομία και Απεριόριστη Προσφορά Εργασίας. Η εργασία του Lewis με τίτλο “Economic Development with Unlimited Supplies of Labour” δημοσιοποιείται το 1954 και θεωρείται ως η πιο επιδραστική συμβολή στην εδραίωση των αναπτυξιακών οικονομικών ως ακαδημαϊκό αντικείμενο (Kirkpatrick & Barrientos, 2004) και όχι άδικα δεδομένου ότι του χάρισε το Nobel Οικονομικών το 1979. Ο Lewis την περίοδο που γράφει την συγκεκριμένη εργασία προσπαθεί να ανακαλύψει ποιες είναι οι θεμελιώδεις δυνάμεις που καθορίζουν τον ρυθμό της οικονομικής μεγέθυνσης (Lewis, 1980). Το ενδιαφέρον του δεν επικεντρώνεται στην εκκίνηση της οικονομικής ανάπτυξης (σε αντίθεση με του Rosenstein-Rodan και Nurkse) αλλά στην εξέλιξη της, με τον συγγραφέα να δίνει έμφαση στην πολυδιάστατη διαδικασία της.

Ο Lewis (1954, 1958) εξαρχής εδραιώνει τη θεωρία του στην παράδοση της κλασικής πολιτικής οικονομίας¹⁶ και βγάζει εαυτόν εκτός της νεοκλασικής παράδοσης αλλά και του Κεϋνσιανισμού. Σύμφωνα με τον ίδιο, η θεωρία του Keynes υπέθετε ότι το όριο στην νομισματική επέκταση της οικονομίας είναι η περιορισμένη προσφορά εργασίας και μακροπρόθεσμα η επέκταση αναστέλεται από την πλεονάζουσα αποταμίευση και όχι την έλλειψή της, κάτι που δεν χαρακτήριζε την κατάσταση που βίωναν οι χώρες με πλεόνασμα εργασίας¹⁷.

Οι χώρες που χαρακτηρίζονται από απεριόριστη προσφορά εργασίας είναι αυτές που συνήθως ο πληθυσμός είναι πολύ μεγάλος σε σχέση με το κεφάλαιο και τους φυσικούς πόρους που διαθέτουν. Αυτό το στοιχείο υποδεικνύει ότι υπάρχουν κλάδοι της οικονομίας όπου το οριακό προϊόν της εργασίας είναι αμελητέο, μηδενικό ή ακόμη και αρνητικό, κάτι που υπαινίσσεται ύπαρξη κρυφής ανεργίας¹⁸. Το φαινόμενο δεν περιορίζεται μόνο στην ύπαιθρο, αλλά και σε άλλες δραστηριότητες που προσομοιάζουν την άτυπη οικονομία ή παλιότερα τις οικιακές εργασίες (π.χ. καμαριέρες). Υπό αυτό το πρίσμα, η προσφορά εργασίας είναι «απεριόριστη» καθώς η προσφορά για εργασία υπερβαίνει τη ζήτηση για τη δεδομένη τιμή. Δεν υπάρχει έλλειψη εργασίας και οι βιομηχανίες μπορούν να ιδρυθούν ή να επεκταθούν με δεδομένο τον υπάρχοντα μισθό. Η ύπαρξη πλεονάσματος εργασίας χαρακτηρίζει κυρίαρχα την ανειδίκευτη εργασία και όχι την ειδικευμένη που πιθανόν να υπάρχει σε έλλειψη.

Σε ένα πρώτο επίπεδο η οικονομία είναι κλειστή και υπάρχουν δύο τομείς, ο καπιταλιστικός και ο παραδοσιακός. Ο καπιταλιστικός τομέας είναι ένας σύγχρονος τομέας ο οποίος αξιοποιεί κεφάλαιο στην παραγωγική διαδικασία σε αντίθεση με τον παραδοσιακό τομέα ο οποίος δεν αξιοποιεί κανένα κεφάλαιο στην παραγωγική διαδικασία. Η ευρύτερη οικονομία θυμίζει μια θάλασσα με μικρά διάσπαρτα νησιά

¹⁶ «Αυτό το δοκίμιο γράφεται ακολουθώντας την κλασική παράδοση, κάνοντας τις κλασικές υποθέσεις και ρωτώντας τις κλασικές ερωτήσεις. Οι Κλασικοί, από τον Smith στον Marx, όλοι υπέθεταν, ή επιχειρηματολογούσαν, ότι μια απεριόριστη προσφορά εργασίας ήταν διαθέσιμη σε μισθούς επιβίωσης. Κατόπιν εξετάζαν πως η παραγωγή μεγάλωνε διαχρονικά. Βρήκαν την απάντηση στην συσσώρευση του κεφαλαίου, την οποία και εξήγησαν σε όρους της ανάλυσης τους για τη διανομή του εισοδήματος» (Lewis, 1954, σ. 400).

¹⁷ «Οπότε από το οπτικό πεδίο των χωρών με απεριόριστη προσφορά εργασίας, ο Κεϋνσιανισμός είναι μόνο μια υποσημείωση στον νεοκλασικισμό, μολονότι μια μακρά, σημαντική και γοητευτική σημείωση. Επομένως, ο μελετητής τέτοιων οικονομιών θα πρέπει να εργαστεί πίσω στους κλασικούς οικονομολόγους πριν ανακαλύψει ένα αναλυτικό πλαίσιο που να μπορεί να εντάξει με σχετικό τρόπο τα προβλήματά του» (ο.π., σ. 401).

¹⁸ Ο Lewis (1958) σημειώνει ότι δεν παίζει κάποιο ρόλο στο υπόδειγμα η ύπαρξη η μη κρυφής ανεργίας, ωστόσο υποστηρίζει ότι το φαινόμενο είναι υπαρκτό και επικαλείται διάφορες έρευνες της περιόδου.

που είναι οι παραγωγικές δραστηριότητες του καπιταλιστικού τομέα. Ο καπιταλιστικός τομέας χαρακτηρίζεται από ανταγωνισμό που οδηγεί σε εξίσωση των οριακών κερδών στα λίγα συγκεντρωμένα σημεία που αξιοποιούν το κεφάλαιο.

Ο μισθός που πληρώνει ο καπιταλιστικός τομέας εξαρτάται από το πιθανό εναλλακτικό εισόδημα που κάποιος μπορεί να αποκομίσει εκτός του καπιταλιστικού κλάδου και ειδικότερα από τις αποδοχές του παραδοσιακού τομέα. Αυτή η σχέση μεταξύ μισθών, δημιουργεί κίνητρο στον καπιταλιστικό τομέα να συμπιέζει τις απολαβές του παραδοσιακού τομέα με οποιοδήποτε τρόπο ή τουλάχιστον να μη προσπαθεί να αυξήσει την παραγωγικότητά του με επενδύσεις. Το πιο χαρακτηριστικό ιστορικό παράδειγμα είναι τα αποτελέσματα της αποικιοκρατίας στην Αφρική που διατηρούσε τον παραδοσιακό τομέα σε μόνιμη κατάσταση φτώχειας, σε αντίθεση με τις επενδύσεις σε εξορυκτικές δραστηριότητες και σε μεγάλες φυτείες (Lewis, 1954, σ. 410)

Ο παραδοσιακός τομέας παρέχει εισοδήματα επιβίωσης που καθορίζουν τον ελάχιστο μισθό στον καπιταλιστικό τομέα. Ο καπιταλιστικός τομέας προσφέρει μισθούς ελαφρώς μεγαλύτερους από το μισθό επιβίωσης αφενός για να προσελκύσει εργατικό δυναμικό από τον παραδοσιακό τομέα και αφετέρου γιατί ο καπιταλιστικός κλάδος συνήθως συγκεντρώνεται σε σημεία όπου τα ενοίκια και το μεταφορικό κόστος ανεβάζουν το κόστος διαβίωσης. Το πλεόνασμα που δημιουργείται από την παραγωγή το καρπώνεται το κεφάλαιο ως κέρδη και ότι δεν καταναλώνει από το πλεόνασμα το επανεπενδύει. Αυτή η διαδικασία επιτρέπει την διατήρηση της κεφαλαιακής συσσώρευσης για όσο χρονικό διάστημα υπάρχει διαθέσιμο πλεόνασμα εργασίας.

Οι επενδύσεις της προηγούμενης περιόδου δημιουργούν νέο σταθερό κεφάλαιο που με τη σειρά του επιτρέπει την απασχόληση περισσότερων εργαζομένων στον καπιταλιστικό τομέα. Όσο υπάρχει πλεόνασμα εργασίας, ο μόνος περιορισμός για το σύστημα είναι η πιθανή έλλειψη σε φυσικούς πόρους.

Σύμφωνα με τον Lewis, «το κεντρικό πρόβλημα στην οικονομική ανάπτυξη είναι να κατανοήσουμε τη διαδικασία με την οποία μια κοινότητα που πριν αποταμίευε και επένδυε το 4-5% του εισοδήματος της, μεταμορφώθηκε σε μια οικονομία όπου η οικειοθελής αποταμίευση βρίσκεται στο 12-15% του εθνικού εισοδήματος» (ο.π. σ. 416). Πρακτικά όλες οι αποταμιεύσεις προέρχονται από όσους λαμβάνουν κέρδη ή πρόσοδο γης. Οι εργάτες μπορούν να αποταμιεύσουν ελάχιστα, οπότε η βασική πηγή αποταμίευσης είναι τα κέρδη. Αποτέλεσμα είναι ότι τα κέρδη

συνεχίζουν να αυξάνουν ως μερίδιο του εθνικού εισοδήματος και παράλληλα συνεχίζεται η αύξηση της συσσώρευσης του κεφαλαίου.

Από το μοντέλο προκύπτει ότι ο βασικός περιορισμός ανάπτυξης στις υπανάπτυκτες χώρες δεν είναι η έλλειψη αποταμίευσης ή η φτώχεια, αλλά ο μικρός καπιταλιστικός τομέας¹⁹. Το συμπέρασμα του είναι διαφορετικό από την θεωρία του Nurkse, όπου η αποταμίευση είναι βασικό συστατικό της ανάπτυξης και άμεσα εξαρτώμενη από το απόλυτο εισόδημα.

Η παραπάνω διαδικασία ωστόσο, δεν μπορεί να συνεχιστεί στο διηνεκές. Η διαδικασία θα σταματήσει όταν ο ρυθμός συσσώρευσης κεφαλαίου φτάσει το ρυθμό αύξησης του πληθυσμού. Εάν ο ρυθμός συσσώρευσης υπερβεί τον ρυθμό αύξησης του πληθυσμού, ο αριθμός των απασχολούμενων στον παραδοσιακό τομέα θα μειωθεί σε απόλυτο μέγεθος και αυτόματα θα αυξηθεί το μέσο προϊόν ανά απασχολούμενο ή πιθανόν θα αυξηθεί και η μέση παραγωγικότητα. Οτιδήποτε αυξάνει την παραγωγικότητα του παραδοσιακού τομέα, αυξάνει και τους πραγματικούς μισθούς στον καπιταλιστικό τομέα με αποτέλεσμα να μειώνεται το καπιταλιστικό πλεόνασμα και ο ρυθμός συσσώρευσης του κεφαλαίου.

Μια πιθανότητα για ανακοπή της συσσώρευσης υφίσταται στην περίπτωση που ο καπιταλιστικός τομέας ενώ επεκτείνεται δεν παράγει διατροφικά αγαθά. Η επέκταση οδηγεί σε αύξηση της ζήτησης για φαγητό υπό δεδομένη προσφορά, συνεπώς σε αύξηση των τιμών και κατ' επέκταση σε αύξηση του μισθού στον καπιταλιστικό τομέα. Η τιμή του φαγητού καθορίζει τον μισθό επιβίωσης, άρα και τον μισθό στον καπιταλιστικό τομέα. Ο Lewis συμπεραίνει ότι ο όγκος των μεταποιητικών αγαθών δεν μπορεί να αυξάνει δίχως να αυξάνεται ταυτόχρονα και η αγροτική παραγωγή. Η εκβιομηχάνιση εξαρτάται από την βελτίωση στον αγροτικό τομέα και συνήθως η βιομηχανική επανάσταση εξελίσσεται παράλληλα με την αγροτική, συμπέρασμα στο οποίο κατέληγε και ο Nurkse όπως είδαμε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο. Ωστόσο, αν η παραγωγικότητα του παραδοσιακού τομέα υπερβεί τον καπιταλιστικό, τότε ο πρώτος θα μειώνει τα κέρδη του δεύτερου καθώς οι απολαβές του θα αυξάνονται. Στην περίπτωση που ο ρυθμός αύξησης της παραγωγικότητας του παραδοσιακού τομέα είναι μεγαλύτερος από το ρυθμό συρρίκνωσης των διατροφικών προϊόντων, τότε η καλύτερη λύση για τον

¹⁹ Ο Lewis ως καπιταλιστικό τομέα δεν ορίζει μόνο τους ιδιώτες καπιταλιστές, αλλά και το κράτος-καπιταλιστή το οποίο μπορεί να συσσωρεύσει κεφάλαιο πιο γρήγορα από τον ιδιώτη καπιταλιστή, διότι διαθέτει και πόρους από φορολογία.

καπιταλιστικό τομέα είναι να αποτρέψει του αγρότες να καρπωθούν όλη την επιπλέον παραγωγή²⁰, π.χ. με επιπλέον φορολογία γης.

Σε αυτή την περίπτωση, το υπόδειγμα δεν αποκλείει να συμβεί και το αντίθετο, δηλαδή οι αγρότες να γίνουν πιο παραγωγικοί και ως αποτέλεσμα πιο πλούσιοι. Αυτό θα επιφέρει αύξηση ζήτησης για μη αγροτικά αγαθά και ως συνέπεια επέκταση του καπιταλιστικού κλάδου (Lewis, 1958). Ο Lewis θεωρεί αναγκαία την ισόρροπη ανάπτυξη των κλάδων της οικονομίας χωρίς ωστόσο οι ρυθμοί αύξησης των κλάδων να είναι ίδιοι, με δεδομένο ότι η ελαστικότητα ζήτησης για μεταποιητικά αγαθά είναι μεγαλύτερη από αυτήν των διατροφικών αγαθών ενώ η παραγωγικότητα του καπιταλιστικού κλάδου είναι μεγαλύτερη εξ ορισμού (1955).

Εάν δεν υπάρξει κάποιο άλλο εμπόδιο στη διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου, τότε η επέκταση του καπιταλιστικού τομέα θα σταματήσει όταν εξαντληθεί το πλεόνασμα εργασίας, καθώς πλέον θα έχουμε διαβεί το κατώφλι του δομικού μετασχηματισμού της οικονομίας και θα έχουμε εισέλθει στο νεοκλασικό κόσμο της οριακής παραγωγικότητας όπου οι μισθοί θα αυξηθούν από το επίπεδο επιβίωσης ως αποτέλεσμα έλλειψης εργατικού δυναμικού.

Το παραπάνω μοντέλο υφίσταται ως θεωρητικό υπόδειγμα στον κόσμο της κλασικής πολιτικής οικονομίας και υποθέτει ότι η οικονομία είναι κλειστή. Ωστόσο, στον πραγματικό κόσμο υπάρχουν χώρες με σπανιότητα εργασίας (έχουν εισέλθει στον κόσμο της γενικής ισορροπίας των νεοκλασικών οικονομικών) που λειτουργούν στα πλαίσια του παγκόσμιου καταμερισμού εργασίας και είναι φυσικό να συνυπάρχουν με χώρες που διαθέτουν απόθεμα πλεονασματικής εργασίας (τις χαρακτηρίζουν ακόμη οι νόμοι της πολιτικής οικονομίας). Ο Lewis αναπροσαρμόζει το υπόδειγμα υπό το πρίσμα της ανοιχτής οικονομίας όπου ο καπιταλιστικός τομέας επεκτείνεται παγκοσμίως και ο ρυθμός συσσώρευσης του κεφαλαίου επηρεάζεται από το γεγονός ότι υπάρχει διαθέσιμη άφθονη εργασία σε μισθό επιβίωσης εκτός εθνικών συνόρων. Η λύση για τη συνέχιση της συσσώρευσης κεφαλαίου είναι διπλή, είτε με την ενθάρρυνση της μετανάστευσης σε χώρες με έλλειψη εργασίας, είτε με την εξαγωγή κεφαλαίου σε χώρες με αφθονία εργασίας σε μισθό επιβίωσης.

Ο Lewis σημειώνει ότι η μαζική μετανάστευση δεν είναι εφικτή εν αντιθέσει με την εξαγωγή κεφαλαίου που είναι πιο εύκολη, επειδή οι εργατικές ενώσεις

²⁰ Αυτό ακριβώς που έκαναν η Ιαπωνία και οι Ε.Σ.Σ.Δ., αποσπούσαν με βαριά φορολογία το αγροτικό πλεόνασμα και το αξιοποιούσαν για το σχηματισμό κεφαλαίου. Η μείωση του αγροτικού εισοδήματος, οδηγούσε σε συμπίεση των μισθών στον κλάδο (Lewis, 1954; Nurkse, 1953/2009).

μπορούν να περιορίσουν τη μετανάστευση ευκολότερα και γρηγορότερα από ότι την εξαγωγή κεφαλαίου. Αυτή η διαδικασία αναιρεί τις φθίνουσες αποδόσεις στο κεφάλαιο. Η διαδικασία δεν είναι όμως γραμμική, καθώς η κερδοφορία της επένδυσης εξαρτάται από παράγοντες όπως οι φυσικοί πόροι, οι ανθρώπινες ικανότητες καθώς και το κεφάλαιο που έχει ήδη επενδυθεί στη χώρα. Εξ ου και ο λόγος που οι πιο κερδοφόρες επενδύσεις στις χώρες με αφθονία εργασίας είναι αυτές που κάνουν τους φυσικούς πόρους εύκολα διαθέσιμους (καλλιέργειες, εξορύξεις μεταλλευμάτων και πετρελαίου).

Επίσης, η απόδοση μιας επένδυσης εξαρτάται από τις επενδύσεις που έχουν προηγηθεί αυτής με αποτέλεσμα οι επενδύσεις να είναι αποδοτικότερες όπου υφίσταται ήδη αρκετό κεφάλαιο. Αυτό όμως δημιουργεί το παράδοξο της αποθάρρυνσης της εξαγωγής κεφαλαίου προς χώρες που δεν έχουν καθόλου καπιταλιστικό τομέα αλλά και την εισροή κεφαλαίου από χώρες που υπάρχει πλεόνασμα εργασίας. «Πολλοί καπιταλιστές που εδρεύουν σε χώρες με πλεόνασμα εργασίας επενδύουν το κεφάλαιο τους στην Αγγλία ή τις Ηνωμένες Πολιτείες» (Lewis, 1954, σ. 440). Επειδή, η απόδοση συγκεκριμένων επενδύσεων σε κλάδους τείνει να μειώνεται διαχρονικά, δημιουργούνται κίνητρα για διαφοροποίηση και επένδυση σε άλλους κλάδους. Ωστόσο, η συσσωρευμένη εξειδίκευση ωθεί το υπάρχον κεφάλαιο σε τομείς που ήδη ξέρει να αξιοποιεί και γι' αυτό το λόγο αναζητά ευκαιρίες στους αντίστοιχους τομείς χωρών με πλεόνασμα εργασίας δίνοντας μια λύση στο παραπάνω παράδοξο. Παρά ταύτα, όταν η οικονομία φτάσει στο σημείο καμπής που η εγχώρια συσσώρευση κεφαλαίου εξαντλεί το πλεόνασμα εργασίας, αυτό δεν συνεπάγεται αυτόματα και εξαγωγή κεφαλαίου επειδή συνήθως η τάση του κεφαλαίου είναι να προσπαθεί να μειώσει τη ζήτηση για εργασία (π.χ. με τεχνολογίες εξοικονόμησης εργασίας) για να εμποδίσει την περαιτέρω αύξηση του μισθού.

Το υπόδειγμα υποθέτει σταθερές αποδόσεις κεφαλαίου, τέλει ανταγωνισμό για τον καπιταλιστικό τομέα καθώς και τεχνολογικές εξωτερικές οικονομίες (Ros, 2013). Ακόμη και στην κλειστή οικονομία, η αύξηση του κατά κεφαλήν κεφαλαίου έχει την τάση να δίνει μικρότερες αποδόσεις, αλλά η αύξηση της τεχνολογικής γνώσης έχει την τάση να αντισταθμίζει την πτώση της απόδοσης ή και να την υπερβαίνει σε συνολικό επίπεδο.

Το σχήμα του Lewis εξηγεί γιατί τομείς υψηλής παραγωγικότητας σε χώρες με πλεόνασμα εργασίας κατορθώνουν να εξάγουν φθηνά προϊόντα μαζικά χωρίς ωστόσο η δραστηριότητα να επιφέρει αύξηση στους εγχώριους μισθούς. Για

παράδειγμα, ο συγγραφέας συγκρίνει τη βιομηχανία ζάχαρης στις τροπικές χώρες με την βιομηχανία σιτηρών στις ανεπτυγμένες χώρες. Η βιομηχανία ζάχαρης αν και υπερτετραπλασίασε την παραγωγικότητά της την περίοδο 1875-1950, οι εργαζόμενοι της παραμένουν πάμφτωχοι, ενώ οι εργαζόμενοι στην καλλιέργεια σιτηρών του Βορρά απολαμβάνουν ένα από τα υψηλότερα επίπεδα διαβίωσης. Οι μισθοί δεν ανταποκρίνονται στο επίπεδο παραγωγικότητας μακροπρόθεσμα, καθώς ο μισθός των εργατών ζάχαρης εξαρτάται από το μισθό επιβίωσης που είναι αρκετά χαμηλός στις τροπικές χώρες. Τα οφέλη από την υψηλή παραγωγικότητα των τροπικών χωρών τα καρπώνονται οι καταναλωτές των ανεπτυγμένων χωρών. Οι τροπικές χώρες κερδίζουν σε αύξηση απασχόλησης και φορολογία, αλλά όχι σε αύξηση των πραγματικών μισθών.

Εάν το τσάι ήταν εύκρατη καλλιέργεια αντί για τροπική, η τιμή του πιθανόν να ήταν μέχρι τέσσερις φορές υψηλότερη από ότι είναι. Και εάν το μαλλί ήταν τροπικό αντί για εύκρατο προϊόν τότε πιθανόν η τιμή του να ήταν το ένα τέταρτο από την τιμή που κυριαρχεί σήμερα. Αυτός είναι ένας μακροχρόνιος και όχι βραχυχρόνιος νόμος. Η τιμή βραχυχρόνια καθορίζεται από την υπάρχουσα προσφορά και ζήτηση. Η τιμή μακροχρόνια κινείται στο επίπεδο που καθορίζουν οι εναλλακτικές ευκαιρίες (Lewis, 1978, σ. 178).

Ο παγκόσμιος καταμερισμός εργασίας οφείλεται στις διαφορές παραγωγικότητας, στα εργασιακά καθεστώτα και στην κοινωνική δομή της συσσώρευσης κάθε εγχώριας οικονομίας (Nurse, 2009), ενώ όπως παρατηρεί και ο Chang (2011) οι αμοιβές είναι εξαρτώμενες του εκάστοτε κοινωνικο-οικονομικού πλαισίου που δρουν οι παραγωγοί καθώς και της ύπαρξης εθνικών συνόρων και φραγμών στη μετανάστευση και δεν εξηγούνται από τις διαφορές στη διεθνή παραγωγικότητα. Για τον Lewis (1978) μια οικονομία μπορεί σε πρώτο επίπεδο να θέσει βάσεις ανάπτυξης μέσω του εμπορίου, αλλά η μακροπρόθεσμη μηχανή ανάπτυξης της οικονομίας είναι η τεχνολογική αλλαγή, καθώς «οι τροπικές χώρες δεν μπορούν να ελπίζουν σε μια «απογείωση» μέχρις ότου η τεχνολογική αλλαγή ενσωματωθεί στο τρόπο ζωής τους» (σ. 202)

2.3. Μη-ισόρροπη Ανάπτυξη

2.3.1. Ανισορροπία και συνδέσεις στην παραγωγή. Η θεωρία της μη-ισόρροπης ανάπτυξης συγκροτείται ευθύς εξαρχής σε αντίθεση με τις θέσεις της

σχολής της ισόρροπης ανάπτυξης. Όπως οι Rosenstein-Rodan, Nurkse και Lewis απορρίπτουν τη χρήση των νεοκλασικών θεωριών ισορροπίας ως εργαλείο ανάλυσης των προβλημάτων των υπανάπτυκτων χωρών, έτσι και η θεωρία της μη ισόρροπης ανάπτυξης απορρίπτει τις θεμελιώδεις αρχές της τελευταίας, με τον Hirschman (1984) να πιστεύει ότι η ισόρροπη ανάπτυξη εδραιώνεται ως μια νέα οικονομική ορθοδοξία στα ζητήματα της ανάπτυξης.

Το βασικό μου επιχείρημα είναι ότι αυτή η θεωρία αποτυγχάνει ως θεωρία ανάπτυξης. Η ανάπτυξη υποθετικά σημαίνει τη διαδικασία αλλαγής από ένα τύπο οικονομίας σε κάποιον άλλο πιο ανεπτυγμένο. Αλλά αυτή η διαδικασία απορρίπτεται ως ανέλπιδη από την ισόρροπη ανάπτυξη η οποία βρίσκει δύσκολο να φανταστεί πως μια «ισορροπία υπανάπτυξης» μπορεί να σπάσει οποιαδήποτε στιγμή [...]. Η ισόρροπη ανάπτυξη καταλήγει στο συμπέρασμα ότι μια εντελώς καινούρια, αυτό-περίκλειστη σύγχρονη βιομηχανική οικονομία πρέπει να τοποθετηθεί πάνω από έναν στάσιμο και εξίσου αυτό-περίκλειστο παραδοσιακό τομέα. Ο νόμος του Say κυριαρχεί ανεξάρτητα και στις δυο οικονομίες. Αυτό δεν είναι ανάπτυξη, δεν είναι ούτε καν η μεταμόσχευση κάτι καινούριου σε κάτι παλιό, είναι ένα τέλεια δυαδικό μοντέλο ανάπτυξης [...] (Hirschman, 1958, σσ. 51-52)

Γιατί τελικά αυτό είναι το βασικό πρόβλημα που έχω με τη θεωρία της ισόρροπης ανάπτυξης: η εφαρμογή της απαιτεί τεράστιες ποσότητες από αυτές ακριβώς τις ικανότητες που ξέρουμε ότι είναι σε πολύ περιορισμένη προσφορά στις υπανάπτυκτες χώρες. Είναι εντελώς ασύλληπτο πως μια οικονομία ενός ορόφου θα δημιουργήσει ένα τέτοιο «δεύτερο όροφο» με τις δικές της δυνάμεις ή έστω με περιορισμένη βοήθεια από εκτός [...] (ο.π., σ. 53)

Για τον Hirschman η οικονομική ανάπτυξη, α) σημαίνει μεταμόρφωση και όχι δημιουργία από την αρχή και β) προκύπτει ως αποτέλεσμα μιας αλυσίδας ανισορροπιών (Gualerzi, 2016). Η ανάπτυξη μεταβιβάζεται από τους ηγετικούς κλάδους της οικονομίας σε αυτούς που ακολουθούν και προχωράει άνισα από έναν κυρίαρχο κλάδο που ακολουθείται από άλλους κλάδους που προσπαθούν να τον φτάσουν. Στόχος είναι η διατήρηση των ανισορροπιών και όχι η εξαφάνισή τους καθώς ο σκοπός της αναπτυξιακής πολιτικής είναι να διατηρεί τις εντάσεις, τις δυσαναλογίες και τις ανισορροπίες. Η ανάπτυξη δεν εξαρτάται τόσο από τον άριστο συνδυασμό των δεδομένων πόρων και των παραγωγικών συντελεστών, αλλά από την κινητοποίηση πόρων και ικανοτήτων που είναι κρυμμένοι, διασκορπισμένοι και αναξιοποίητοι (Hirschman, 1958). Πρόκειται για μια αναζήτηση «κρυμμένων

λογικών» που συνδέεται με τα εμπόδια και τις ελλείψεις που εμφανίζονται κατά την εξέλιξη της διαδικασίας, τις βιομηχανικές διαδικασίες εντάσεως κεφαλαίου και την πίεση που ασκείται στους λήπτες αποφάσεων μέσω των ανισορροπιών του πληθωρισμού και των ελλειμμάτων του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών (Hirschman, 1984).

Κάθε δράση είναι αποτέλεσμα μιας προκαλούμενης ανισορροπίας που με τη σειρά της δημιουργεί νέες ανισορροπίες. Η ανάπτυξη μιας βιομηχανίας Α οδηγεί σε εξωτερικότητες για την βιομηχανία Β και αντίστοιχα μια επέκταση της βιομηχανίας Β μπορεί να οδηγήσει σε εξωτερικότητες στην βιομηχανία Α αλλά και σε κάποια άλλη βιομηχανία, π.χ. βιομηχανία Γ κλπ. Σε κάθε βήμα της αλυσίδας, η επιχείρηση εκμεταλλεύεται τις υπάρχουσες εξωτερικές οικονομίες ενώ ταυτόχρονα δημιουργεί νέες εξωτερικές οικονομίες για αξιοποίηση από τρίτους. Η διαδικασία δημιουργεί μια ακολουθία λύσεων που με τη σειρά τους δημιουργούν νέες ανισορροπίες και εμπόδια. Αυτή η ακολουθία ανισορροπιών λειτουργεί ως μηχανισμός «προκαλούμενων» επενδύσεων που είναι αποτέλεσμα αντίδρασης στις επενδύσεις τις προηγούμενης περιόδου.

Οι προκαλούμενες επενδύσεις προκύπτουν ως σχήμα συμπληρωματικότητας των επενδύσεων το οποίο ο Hirschman δανείζεται από τον Scitovsky²¹ (1954). Κάθε επένδυση δημιουργεί έναν αυτοτροφοδοτούμενο κύκλο νέων επενδύσεων. Η διαδικασία προκύπτει μέσω συμπληρωματικής ζήτησης όταν η αυξημένη χρήση ενός προϊόντος Α οδηγεί σε αυξημένη ζήτηση ενός προϊόντος Β π.χ. η σχέση του τσιμέντου με τις ατσάλινες ράβδους στον κατασκευαστικό τομέα, ή πιο χαλαρές μορφές συμπληρωματικότητας που προκύπτουν από προκαλούμενες ανάγκες, όπως το προκαλούμενο αποτέλεσμα μιας κατασκευής ενός νέου εμπορικού καταστήματος στη ζήτηση για άλλα αγαθά και υπηρεσίες στην ευρύτερη περιοχή, από έπιπλα και εξοπλισμό, μέχρι παρκινγκ και εστιατόρια.

Οδηγός για τις επενδύσεις είναι η εμπειρία του παρελθόντος και όχι η αύξηση της ζήτησης, καθώς το επακόλουθο προϊόν αναμένεται να βρει την αγορά του. Οι προκαλούμενες επενδύσεις λειτουργούν ως πολλαπλασιαστής για επόμενες επενδύσεις. Ωστόσο, δεν έχουν όλες οι επενδύσεις την ίδια δυναμική καθώς τα αποτελέσματά τους δημιουργούν διαφορετικές εξωτερικότητες για τις επενδύσεις τις επόμενης περιόδου και σε κάποιες περιπτώσεις μπορεί να δημιουργήσουν

²¹ Ο Scitovsky στο συγκεκριμένο άρθρο αναλύει την συμπληρωματικότητα στην παραγωγή ως αποτέλεσμα εξωτερικότητων, προσπαθώντας να επιβεβαιώσει τη θεωρία της ισόρροπης ανάπτυξης.

αντιοικονομίες λόγω απαξίωσης του υπάρχοντος εξοπλισμού ή χαμηλού αποτελέσματος συμπληρωματικότητας.

Σε σχέση με τις άμεσες παραγωγικές επενδύσεις προκύπτουν δύο μηχανισμοί παρακίνησης των προκαλούμενων επενδύσεων (Hirschman, 1958, σ. 100):

1. Το αποτέλεσμα προς τα πίσω σύνδεσης, που αφορά τον εφοδιασμό εισροών. Είναι κάθε μη πρωτογενής δραστηριότητα που προκαλεί δραστηριότητες σχετικές με την προσφορά εισροών για την λειτουργία της. Ο Hirschman ονομάζει το αποτέλεσμα προκαλούμενη ζήτηση.
2. Το αποτέλεσμα προς τα εμπρός σύνδεσης, που αφορά την αξιοποίηση εκροών. Πρόκειται για δραστηριότητες που δεν παράγουν τελικά προϊόντα για ικανοποίηση καταναλωτικής ζήτησης, αλλά δημιουργούν κίνητρα για ανάπτυξη δραστηριοτήτων που θα αξιοποιήσουν τα προϊόντα τους ως εισροές.

Αυτές οι συνδέσεις επιτρέπουν την ανάπτυξη κάποιου ή κάποιων κυρίαρχων κλάδων και ταυτόχρονα τη δημιουργία δορυφορικών κλάδων που παρέχουν εισροές ή ολοκληρώνουν εκροές. Για να κατανοήσουμε τη σημασία των συνδέσεων για την οικονομία και πως αναπτύσσουν τη συμπληρωματικότητα επενδύσεων, μπορούμε να υποθέσουμε δυο βιομηχανίες όπου η κάθε μια αναπτύσσει τις δικές τις συνδέσεις. Αυτές οι συνδέσεις δημιουργούν κίνητρα για μια τρίτη βιομηχανία που μπορεί να αξιοποιήσει τα νέα προϊόντα ή τις επιχειρήσεις και από τις δυο βιομηχανίες και που υπό διαφορετικές συνθήκες δεν θα μπορούσε να αναπτυχθεί. Με αυτό τον τρόπο το συνολικό αποτέλεσμα συνδέσεων δυο βιομηχανιών αποδεικνύεται μεγαλύτερο από το αποτέλεσμα συνδέσεων κάθε βιομηχανίας ξεχωριστά. Για τον Hirschman, αυτή η διαδικασία δίνει ένα σωρευτικό χαρακτήρα στην ανάπτυξη και εξηγεί την επιτάχυνσή της. Συνήθως, στις υπανάπτυκτες χώρες υπάρχει έλλειψη συνδέσεων και αλληλεξάρτησης βιομηχανιών και ένας λόγος είναι, ότι ο αγροτικός τομέας που είναι κύρια πηγή εισοδήματος χαρακτηρίζεται από σπανιότητα αποτελεσμάτων σύνδεσης τόσο προς τα μπρός όσο και προς τα πίσω. Η υπεροχή της βιομηχανίας και της μεταποίησης στα αποτελέσματα συνδέσεων είναι συντριπτική σε αυτή την περίπτωση.

Υπό αυτές τις συνθήκες, οι φτωχές χώρες μπορούν να αναπτύξουν βιομηχανίες τελικών προϊόντων²² εκμεταλλευόμενες την διαθέσιμη υπάρχουσα τεχνολογία, όπου θα εισάγουν τις εισροές και θα ολοκληρώνουν ενδιάμεσα ή ημιτελή

²² Ο Hirschman τις αναφέρει ως βιομηχανίες «θύλακες εισαγωγών»

προϊόντα. Ο ρόλος που αποδίδει ο Hirschman στις εισαγωγές είναι τεράστιος. Πιστεύει ότι προκαλούν τεράστιο αναπτυξιακό κίνητρο, καθώς ένα από τα εμπόδια της ανάπτυξης είναι η έλλειψη γνώσης και η αβεβαιότητα της αγοράς. Οι εισαγωγές επιτρέπουν τη χαρτογράφηση της ζήτησης στην εγχώρια αγορά, αναδεικνύοντας τη δυνατότητα παραγωγής για εγχώρια κατανάλωση δίνοντας έτσι κίνητρο στους τοπικούς επιχειρηματίες. Επίσης, είναι το πρώτο βήμα για την εκβιομηχάνιση μέσω υποκατάστασης εισαγωγών.

Στο αρχικό στάδιο της διαδικασίας ανάπτυξης οι παραγωγοί δεν θέλουν να αναζητήσουν εγχώριες εισροές, καθώς ανησυχούν για το επίπεδο ποιότητας των εισροών και την αξιοπιστία των προμηθευτών. Η διαδικασία ωστόσο κάποια στιγμή θα επιφέρει ανισορροπία στην προσφορά και πιθανή ανισορροπία στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών ως αποτέλεσμα χαμηλής εξαγωγιμότητας και αύξηση τιμών. Οι παραγωγοί τελικών αγαθών θα αναγκαστούν να επενδύσουν και να αναπτύξουν εγχώριες επιχειρήσεις ενδιάμεσων αγαθών (βασικές βιομηχανίες) για να σταθεροποιήσουν τις εισροές τους και να ανταποκριθούν στις δυσκολίες που δημιουργεί η ανισορροπία στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Ένας άλλος τρόπος για την ολοκλήρωση της διαδικασίας θα μπορούσε να είναι ο περιορισμός των εισαγωγών. Τέλος, ένα σημαντικό ζήτημα που αναγνωρίζει ο Hirschman στην παραπάνω διαδικασία είναι η μεγάλη εξάρτηση από ξένο κεφάλαιο ή ξένη χρηματοδότηση, καθώς και ότι αρκετές φορές η διαδικασία της ανισορροπίας ανάπτυξης χρησιμοποιείται καταχρηστικά (Hirschman, 1984).

2.4. Τα βασικά στοιχεία της στρουκτουραλιστικής προσέγγισης

Ίσως να φαίνεται παράδοξο η συμπερίληψη δυο φαινομενικά διαφορετικών θεωριών όπως η ισόρροπη ανάπτυξη και η μη-ισόρροπη ανάπτυξη υπό κοινή στέγη, ειδικότερα όταν η δεύτερη προσέγγιση αναπτύσσεται απορρίπτοντας την πρώτη. Μια βαθύτερη ανάγνωση των θεμελιωδών στοιχείων του κάθε οικοδομήματος, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτό δεν είναι απόλυτα αληθές. Μπορεί ο Hirschman εκείνη την περίοδο να θεωρούσε τον εαυτό του «αντάρτη» (1984), ωστόσο οι συγκλίσεις που προκύπτουν είναι περισσότερες από τις αποκλίσεις. Οι Mathur (1966) και Bhatt (1964) πιστεύουν ότι οι δυο θεωρίες συμπληρώνουν η μια την άλλη, ενώ ο Sen (1960, όπως αναφέρεται στο Alacevich, 2011, σσ. 16-17) θεωρούσε ότι οι αμφισβητήσεις από τις δύο πλευρές δεν είναι στην πραγματικότητα ουσιαστικές και

οι δυο θεωρίες μοιράζονται κοινό έδαφος. Η κινητοποίηση της κρυφής ανεργίας στα μοντέλα της ισόρροπης μεγέθυνσης στην πραγματικότητα είναι η άλλη όψη αυτού που ο Hirschman όριζε ως «κρυφές λογικές» και κινητοποίηση αναξιοποίητων πόρων (Alacevich, 2011). Ο Hirschman (1958) θεωρούσε την ισόρροπη ανάπτυξη έναν πολύ μακρινό στόχο που μπορούσε να επιτευχθεί μέσω μιας μη-ισόρροπης διαδικασίας. Την ίδια οπτική συμεριζόταν και ο Nurkse (1959) καθώς η κλιμακωτή ανάπτυξη κάποια στιγμή πρέπει να στοχεύει σε κάποια ισορροπία. Δεν απέριπτε επί της αρχής την ανισορροπία, καθώς αντιμετώπιζε την ισόρροπη ανάπτυξη ως μέσο και όχι ως στόχο και πιθανόν με την ανισόρροπη ανάπτυξη η συμπληρωματικότητα ζήτησης να επιτευχθεί μέσω του διεθνούς εμπορίου. Πίστευε ωστόσο, ότι η μη-ισόρροπη ανάπτυξη είναι μακροπρόθεσμα. χρηματοοικονομικά ασταθής (Nurkse, 1957a/2009), κάτι που αναγνώριζε και ο Hirschman.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι υπάρχει μια κοινή απόρριψη των μονοοικονομικών όπως χαρακτηρίζει την νεοκλασική παράδοση ο Hirschman (2013). Αυτή η απόρριψη οδηγεί σε μια επανεξέταση εργαλείων της κλασικής πολιτικής οικονομίας. Όλοι οι παραπάνω συγγραφείς υποθέτουν ότι ισχύει ο νόμος του Say για τις οικονομίες που εξετάζουν, καθώς δεν προκύπτει άριστη κατανομή πόρων μέσω της επίτευξης ισορροπίας, για τον ένα ή τον άλλο λόγο. Οι εξωτερικές οικονομίες είναι βασικός πυλώνας σε όλα τα υποδείγματα έστω και εάν αξιοποιούνται διαφορετικά, είτε με την μορφή συμπληρωματικότητας στη ζήτηση, στις επενδύσεις ή ως τεχνολογικές εξωτερικότητες. Η αποτυχία επίτευξης άριστης κατανομής και εκκαθάρισης της αγοράς μέσω επίτευξης ισορροπίας, σε συνδυασμό με τη μη αξιοποίηση των δεδομένων πόρων αποτελεί κοινό υπόβαθρο για όλους. Τέλος, η κρατική παρέμβαση αντιμετωπίζεται ως δεδομένη για την εκκίνηση ή την εξέλιξη της ανάπτυξης. Αν και ο Hirschman είναι κάπως σκεπτικός αναφορικά με την κρατική παρέμβαση και ειδικότερα με την επιτυχημένη δράση της, την θεωρεί αναγκαία σε αρκετές περιπτώσεις.

Δεύτερο βασικό στοιχείο είναι η εμφανής μεροληψία υπέρ της εκβιομηχάνισης ως μοχλού ανάπτυξης. Όλοι οι συγγραφείς της θεωρούν ως ατμομηχανή της ανάπτυξης και του δομικού μετασχηματισμού των φτωχών οικονομιών και μόνο τυχαίο δεν είναι ότι σχεδόν σε όλα τα έργα αναφέρονται τα παραδείγματα εκβιομηχάνισης των Ε.Σ.Σ.Δ και της Ιαπωνίας ως επιτυχημένα παραδείγματα ύστερης εκβιομηχάνισης.

Επιπλέον, ο ρόλος του εμπορίου δεν έχει κεντρικό ρόλο στην αναπτυξιακή διαδικασία, εν αντιθέσει με τα νεοκλασικά οικονομικά. Υπάρχει μάλιστα ένας διάχυτος πεσιμισμός για την δυνατότητα ανάπτυξης μέσω του εμπορίου (Ros, 2013) που είναι εμφανής στα γραπτά του Nurkse (1957b/2009) και του Rosenstein-Rodan (1943) και δημιουργεί προβληματισμό στον Lewis (1978) αναφορικά με τα μακροπρόθεσμα οφέλη του. Στο σχήμα του Hirschman το εμπόριο συμβάλλει στην ανάπτυξη μέσω των εισαγωγών, ωστόσο ο κύριος στόχος είναι η υποκατάσταση εισαγωγών. Όλοι οι συγγραφείς ασκούν κριτική στη στατική προσέγγιση της θεωρίας του συγκριτικού πλεονεκτήματος, ωστόσο κανένας τους δεν είναι αντίθετος ή εχθρικός απέναντι στο διεθνές εμπόριο.

Το βασικότερο όμως στοιχείο που διαπερνά όλες αυτές τις προσεγγίσεις, είναι η διαδικασία της δομικής αλλαγής των φτωχών οικονομιών (εξ ου και ο όρος στρουκτουραλισμός) και η ανάλυση του κάθε μελετητή υπό διαφορετικό πρίσμα. Όλοι οι παραπάνω θεωρητικοί είχαν αντιληφθεί ότι η ανάπτυξη δεν είναι μια θεωρητική διαδικασία που οδηγεί σε ισορροπία, αλλά κάτι βαθύτερο που δυστυχώς διέφευγε από τα ορθόδοξα οικονομικά της ισορροπίας.

2.5. Κριτική και παρακμή των κλασικών θεωριών ανάπτυξης

2.5.1. Κριτική των υποδειγμάτων. Όπως είναι φυσικό, καμία θεωρία δεν γίνεται αποδεκτή άκριτα και ειδικότερα στην οικονομική επιστήμη. Λαμβάνοντας υπόψη, ότι τα πρώιμα αναπτυξιακά οικονομικά συγκρούονται εμμέσως με θεωρητικές παραδοχές βαθιά εδραιωμένες στην ορθόδοξη οικονομική σκέψη, είναι λογικό η ύπαρξή τους να θεωρηθεί εώς και περιττή (Schultz, 1981 όπως αναφέρεται στο Naqvi, 1996, σ. 975).

Δεδομένου ότι, από το 1950 και για δυο δεκαετίες οι παραπάνω θεωρίες είχαν οριοθετήσει το διάλογο αναφορικά με τη ανάπτυξη στις φτωχές χώρες, όλες οι βασικές παραδοχές της σχολής έγιναν σημείο σφοδρής αντιπαράθεσης.

Η κρυφή ανεργία πυροδότησε ένα πολύ έντονο διάλογο ως φυσικό επακόλουθο της αδυναμίας μέτρησής της (Khan, 1960; Pournarakis, 1975) καθώς και του προβλήματος καθορισμού ενός κοινά αποδεκτού ορισμού από τους μελετητές του φαινομένου (Robinson, 1969)²³. Ταυτόχρονα, υπήρξαν θέσεις που αμφισβήτησαν την

²³ Ο Robinson αναφέρει ότι υπάρχουν τουλάχιστον πέντε (πιθανότατα και έξι) διαφορετικοί τύποι κρυφής ανεργίας.

ύπαρξή του φαινομένου, όπως αυτή του Scultz (όπως αναφέρεται στο Wonnacott, 1962, σ. 279) καθώς ήταν πολύ δύσκολο να εξηγηθεί θεωρητικά πως η απομάκρυνση μιας μερίδας του αγροτικού πληθυσμού δεν θα επιφέρει απώλεια προϊόντος, παρόλο που είναι πολύ δύσκολο να αμφισβητηθεί η ύπαρξη του φαινομένου (Pournarakis, 1975; Wellisz, 1968). Ο Lewis (1954; 1968) για παράδειγμα, πιστεύει ότι το φαινόμενο υπάρχει στον παραδοσιακό τομέα (το εύρος του οποίου δεν περιορίζεται μόνο στον αγροτικό τομέα) παρόλα αυτά δεν προκαλεί κάποια διαφορά στο υπόδειγμα του αν η οριακή παραγωγικότητα είναι μηδέν ή όχι. Είναι δύσκολο σε περιοχές που υποφέρουν από υπερπληθυσμό, το οριακό προϊόν της εργασίας να μην είναι τουλάχιστον πάρα πολύ μικρό με δεδομένο ότι η γη είναι περιορισμένη και ο πληθυσμός συνεχώς αυξάνεται. Παρά ταύτα, η χρήση της ανεργίας ως βασικό μέτρο ίσως να είναι αποπροσανατολιστική καθώς η μη παραγωγικότητα της εργασίας μπορεί να οφείλεται σε άλλους παράγοντες όπως η κακή υγεία και ο υποσιτισμός (Streeten, 1979; Wellisz, 1968).

Η ιδέα του φαύλου κύκλου της φτώχειας που σχηματοποίησε ο Nurkse δέχθηκε σφοδρότατη κριτική από τον Bauer, καθώς είτε δεν μπορεί να εξηγήσει πως ξέφυγαν από τον φαύλο κύκλο όσες χώρες αναπτύχθηκαν (1965), είτε απαιτεί εξωτερική οικονομική βοήθεια για τις φτωχές χώρες που θέλουν να ξεφύγουν κόντρα στους στόχους της θεωρίας (1969). Αντίστοιχη κριτική υπάρχει για την βαρύτητα που έχει η επιδεικτική κατανάλωση και ο περιορισμός του εισοδήματος στη διατήρηση του φαύλου κύκλου. Ο Rahman (1961) εύστοχα διερωτάται γιατί η επιδεικτική κατανάλωση να μην λειτουργεί θετικά στην αναπτυξιακή ψυχολογία. Για παράδειγμα, η περιγραφή του Hirschman (1958) για τον τρόπο με τον οποίο η υποκατάσταση εισαγωγών επενεργεί στην αναπτυξιακή διαδικασία, ίσως να υποδεικνύει κάτι τέτοιο. Εντούτοις, δεν είναι μόνο ο Nurkse που αναπτύσσει τέτοια σχήματα. Την ίδια περίοδο αναπτύσσεται η θεωρία της χαμηλού επιπέδου παγίδας ισορροπίας που μάλιστα αποκτά και φορμαλιστική διάσταση (Nelson, 1956; Leibenstein, 1957). Ο Nelson και ο Leibenstein σχηματοποιούν παράλληλα τη θεωρία τους και ο πρώτος μάλιστα σε μαθηματικό υπόδειγμα. Η «χαμηλού επιπέδου παγίδα ισορροπίας» είναι πιο εκλεπτυσμένο και βελτιωμένο σχήμα από τον φαύλο κύκλο της φτώχειας (Killick, 2010) και ίσως αυτό να έκανε και το σχήμα του Nurkse πιο ευάλωτο στην κριτική. Πιο πρόσφατες προσπάθειες αναδεικνύουν σε φορμαλιστικό επίπεδο την πιθανότητα ύπαρξης παγίδων φτώχειας όπως π.χ. σε περιπτώσεις κλειστών οικονομιών (Murphy, Shleifer, & Vishny, 1989), σε ανοιχτές οικονομίες

(Kreickemeier & Wrona, 2017; Skott & Ros, 1997) ακόμη και υπό νεοκλασικές υποθέσεις (Valensisi, 2009), ενώ προκύπτουν και σε εμπειρικό επίπεδο λόγω οικονομιών κλίμακας (Azariadis & Stachurski, 2005; Ros, 2013). Οι συγκεκριμένες εργασίες επιβεβαιώνουν την πιθανότητα ύπαρξης πολλαπλών ισορροπιών στα μοντέλα τους και το ενδεχόμενο δημιουργίας μιας «παγίδας φτώχειας» για τις φτωχές οικονομίες.

Αντίστοιχα, με βάση την υπόθεση του μόνιμου εισοδήματος του Friedman (1957) οι προτιμήσεις για την μελλοντική κατανάλωση και ο λόγος αποταμιεύσεων προς το εισόδημα δεν επηρεάζονται από το υπάρχον εισόδημα. Η σχέση αποταμιεύσεων και εθνικού εισοδήματος εμπειρικά φαίνεται να μην έχει την βαρύτητα που της αποδίδει ο Nurkse (Gollin, 2014) επιβεβαιώνοντας την υπόθεση του μόνιμου εισοδήματος, χωρίς ωστόσο η συγκεκριμένη υπόθεση να συνυπολογίζει τη διαστρέβλωση του μηχανισμού τιμών στις υπανάπτυκτες οικονομίες αφού η στασιμότητα δημιουργεί προσδοκίες για περαιτέρω στασιμότητα ειδικότερα όταν αυτή αγγίζει τον χαρακτήρα του μόνιμου φαινομένου²⁴. Η πραγματική προβληματική ωστόσο στη θεωρία του Nurkse είναι η υπόθεση της ελαστικής προσφοράς κεφαλαίου, καθώς όπως αναφέρει ο ίδιος η ισόρροπη ανάπτυξη είναι «οικονομική ανάπτυξη με απεριόριστη προσφορά κεφαλαίου», αν και αναγνωρίζει ότι στην πραγματικότητα υπάρχει σπανιότητα κεφαλαίου (1957a/2009). Ο Kaldor (1968) για παράδειγμα, δεν θεωρούσε την προσφορά κεφαλαίου ως περιορισμό στην οικονομική ανάπτυξη, ωστόσο υποστήριζε ότι η ταχύτερη συσσώρευση κεφαλαίου είναι σύμπτωμα της ταχύτερης μεγέθυνσης και όχι το αντίστροφο επιβεβαιώνοντας έτσι τη θέση του Lewis (1954).

Άλλο σημείο κριτικής, είναι η δυσανάλογα μεγάλη βαρύτητα που δίνεται στο κεφαλαίο από τη θεωρία της ισόρροπης ανάπτυξης και την οποία αναγνωρίζει και κριτικάρει και ο Hirschman (1958). Αυτή η θέση έχει άμεση σχέση με την ύπαρξη του μοντέλου Harrod-Domar που έδινε έμφαση στο ρυθμό αποταμίευσης και στο λόγο κεφαλαίου/προϊόντος ως κρίσιμους παράγοντες ανάπτυξης και επηρέασε όλη την πρώιμη σχολή (Naqvi, 1996), ενώ αντίστοιχη μεγάλη βαρύτητα στον παράγοντα κεφάλαιο υπήρχε και σε αντίστοιχη έκθεση των Ηνωμένων Εθνών για τις

²⁴ Ο Rosenstein-Rodan (1961) δεν θεωρούσε ότι οι μελλοντικές τιμές μπορούσαν να αποτελέσουν μηχανισμούς σήματος διότι δεν υπάρχει τέλεια δυνατότητα πρόβλεψης. Ο Nurkse (1961) αντιθέτως πίστευε ότι οι τιμές αντανακλούν μελλοντικές προσδοκίες για δεδομένους συντελεστές παραγωγής, ωστόσο παρέμενε σκεπτικός για το εάν μπορούν να αποτελέσουν μηχανισμούς σήματος στο πλαίσιο της οικονομικής ανάπτυξης στις περιπτώσεις που αυτοί οι συντελεστές μεταβάλλονταν.

υπανάπτυκτες χώρες (UN, 1951). Ιστορικά και μέχρι την περίοδο ανάπτυξης των ως άνω θεωριών, ο διάλογος γύρω από την αναπτυξιακή διαδικασία όριζε ως βασικό στοιχείο μετασχηματισμού των οικονομιών την συσσώρευση κεφαλαίου (Martin, 1991). Εκ των υστέρων, μπορούμε να πούμε ότι η βαρύτητα που δόθηκε στο κεφάλαιο και κατ' επέκταση στην επένδυση ίσως να ήταν υπερεκτιμημένη, καθώς όπως αποδείχθηκε εμπειρικά το κεφάλαιο υπήρχε στις φτωχές χώρες και ήταν παραγωγικό, η εξωτερική βοήθεια δεν έλλειπε (Streeten, 1979) ενώ η σύνδεση αποταμιεύσεων και εθνικού εισοδήματος ίσως να ήταν εμπειρικά αποπροσανατολιστική (Gollin, 2014).

Επιπλέον σημαντικό στοιχείο στις παραπάνω θεωρίες και σημείο κριτικής είναι ο «πεσιμισμός ελαστικότητας» όπως τον ορίζει ο Bhagwati (1985, όπως αναφέρεται στο Ros, 2013, σ. 203) που προκύπτει από την έλλειψη ζήτησης. Το επιχείρημα της μεγάλης ώθησης χάνει τη δύναμή του υπό συνθήκες ανοιχτής οικονομίας (Krugman, 1992; Stiglitz, 1992), που μας οδηγεί στο πραγματικό ζήτημα που είναι «πεσιμισμός εμπορίου», καθώς όπως εύστοχα παρατηρεί ο Ros (2013) ο «πεσιμισμός ελαστικότητας», αφορά ως επί το πλείστον τις εξαγωγές πρωτογενών αγαθών. Η κριτική απέναντι στον πεσιισμό εξαγωγών έχει βάση, καθώς ακόμη και ο Nurkse παραδεχόταν ότι η παγκόσμια ζήτηση μπορούσε να δημιουργήσει συμπληρωματικότητες για τη επίτευξη της μεγάλης ώθησης (1959). Ωστόσο, μια περαιτέρω ανάγνωση της δουλειάς του αναδεικνύει ότι αν και ο πιο φιλελεύθερος από τους συγγραφείς, ήταν ταυτόχρονα και ιδιαίτερα πεσιμιστής αναφορικά με το συγκεκριμένο ζήτημα (Killick, 2010). Εντούτοις, ο πεσιμισμός των στρουκτουραλιστών κάθε άλλο παρά αβάσιμος ήταν, δεδομένου ότι οι μελέτες των Prebisch-Singer κατέγραφαν μείωση στην μακροχρόνια τάση των τιμών των πρωτογενών αγαθών (ο.π.) ενώ οι μελέτες των Chenery & Syrquin (1975) και Chenery και άλλοι (1986) για την Παγκόσμια Τράπεζα έδειχναν μια σημαντική στατιστική σχέση μεταξύ της εγχώριας ζήτησης και της εγχώριας βιομηχανικής παραγωγής. Τόσο σε θεωρητικό, όσο και σε εμπειρικό επίπεδο το πρόβλημα των πολλαπλών ισορροπιών και των παγίδων φτώχειας δεν επιλύεται από την συμμετοχή στο παγκόσμιο εμπόριο, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις πιθανόν και να επιδεινώνεται λόγω εξωτερικοτήτων (Ros, 2013; Skott & Ros, 1997; Valensisi, 2009).

Τέλος, η σοβαρότερη κριτική απέναντι στις μεταπολεμικές θεωρίες είναι η βαρύτητα που δίνουν στο ρόλο της κρατικής παρέμβασης για την υλοποίηση του αναπτυξιακού σχεδιασμού. Ο Hirschman (1958) είναι ίσως ο μόνος που εξ αρχής

διατηρεί έντονες επιφυλάξεις, δεδομένου ότι η κρατική παρέμβαση δεν ισοδυναμεί με *a priori* επιτυχία του σχεδιασμού σε περίπτωση αποτυχίας της αγοράς, ενώ σε δεύτερο χρόνο οι συγγραφείς της ισόρροπης ανάπτυξης αντιλαμβάνονται πόσο απρόβλεπτη μπορεί να είναι η διαδικασία και ποια είναι τα όρια του κρατικού σχεδιασμού (Alacevich, 2017). Το συγκεκριμένο σημείο αποτελεί την αχίλλειο πτέρνα των πρώιμων αναπτυξιακών θεωριών, καθώς η ιστορία δεν επιβεβαιώνει την υπεραισιοδοξία τους (Hirschman, 2013) ενώ τα παραδείγματα αποτυχίας της κρατικής αναπτυξιακής πολιτικής και της εκβιομηχάνισης ως μέσο αντιμετώπισης της φτώχειας είναι αρκετά (Alacevich, 2017; Healey, 1972; Killick, 2010; Krueger, 1990; Streeten, 1979) και οδηγούν τους θεωρητικούς της σχολής σε έντονη εσωστρέφεια που συντελεί καθοριστικά στην παρακμή των θεωριών τους, όπως θα δούμε στο υποκεφάλαιο που ακολουθεί.

2.5.2. Αιτίες που οδήγησαν στην παρακμή. Αν και η θεωρία μεσουρανούσε από το 1950 και για τις επόμενες δυο δεκαετίες, κατόπιν επήλθε μια απότομη πτώση που την οδήγησε στο περιθώριο. Ο Krugman (1992) αναφέρει ότι τα αποτυχημένα αποτελέσματα της περιόδου ίσως συνέβαλαν σε κάποιο βαθμό στην περιθωριοποίηση της θεωρίας, ωστόσο η βασικότερη αιτία ήταν η έλλειψη φορμαλισμού και η απουσία μοντέλων. Την μεταπολεμική περίοδο ήταν δύσκολο κάποιος να δημιουργήσει μοντέλα ατελούς ανταγωνισμού, ωστόσο η αιτιολογία του Krugman δεν αναδεικνύει τα βαθύτερα αίτια της παρακμής. Εντούτοις, όπως σημειώνει ο Stiglitz (1992) τα βασικά στοιχεία της θεωρίας των Κλασικών Θεωριών Ανάπτυξης δεν χάθηκαν ποτέ από το πεδίο ανάλυσης των οικονομικών, ενώ ακόμη και ο φορμαλισμός δεν θα έσωζε τη θεωρία απέναντι στην επικράτηση των νεοκλασικών οικονομικών. Το παράδοξο είναι, ότι καθ' όλη τη διάρκεια που η νεοκλασική παράδοση μαχόταν να ενσωματώσει τα αναπτυξιακά οικονομικά ο βασικός της πυρήνας δεχόταν μια ολομέτωπη επίθεση από νεοκλασικούς οικονομολόγους με εργαλεία δανεισμένα από την παράδοση της κλασικής αναπτυξιακής θεωρίας (Bardhan, 1993), στοιχείο που αναγνωρίζει και ο Krugman (1992) «η ειρωνεία είναι ότι η ανταγωνιστική νεοκλασική ορθοδοξία παγωνόταν στο αναπτυξιακό μέτωπο ενώ η ορθοδοξία κατέρρεε σε άλλα πεδία» (σ. 29). Οπότε η έλλειψη φορμαλισμού δεν απαντάει στο ερώτημά μας.

Ο Alacevich (2017) σημειώνει ότι τα αναπτυξιακά οικονομικά χαρακτηρίζονται ακόμη και σήμερα από μια μόνιμη ασταθή ισορροπία μεταξύ

εμπειρισμού και θεωρίας, που τα καθιστά πολύ εμπειρικά για τους θεωρητικούς και ταυτόχρονα πολύ θεωρητικά για τους τεχνοκράτες, λόγω του ότι το πεδίο ήταν εξ αρχής εφαρμοσμένο και μη διαχωρισμένο από την άσκηση πολιτικής. Αρχειακές μελέτες δείχνουν ότι το ενδιαφέρον του Rosenstein-Rodan για την ανάπτυξη της Ανατολικής Ευρώπης κατευθυνόταν από μια ανάγκη αντιμετώπισης του Ναζιστικού Ιμπεριαλισμού (ο.π., σ. 13). Στο ίδιο μήκος κύματος, ο Nadal (2016) πιστεύει ότι οι συγκεκριμένες θεωρίες ήταν θνησιγενείς από την αρχή καθώς ως πεδίο ήταν περισσότερο εφαρμοσμένο, ενώ σε θεωρητικό επίπεδο το μακροοικονομικό στοιχείο υστερούσε, με αποτέλεσμα την περίοδο της έντονης κριτικής και της κρίσης χρέους στην Λατινική Αμερική να στερούνται βασικών εργαλείων υπεράσπισης. Αντίθεση θέση ωστόσο, αναπτύσσει ο Ros (2008) που σημειώνει ότι οι κλασικές θεωρίες ανάπτυξης ήταν «από την γέννησή τους μακροοικονομικές».

Ο Hirschman (2013) υποστηρίζει ότι τα αναπτυξιακά οικονομικά δέχθηκαν ταυτόχρονη πίεση από νεοκλασικές και νέο-μαρξιστικές επιθέσεις, ενώ παράλληλα αναπτύχθηκαν εσωτερικές έριδες λόγω αποτυχίας των προγραμμάτων. Άλλωστε, τα μεγαλύτερα προβλήματα στην εφαρμογή των προγραμμάτων ήταν το κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον που ενίσχυαν την αδράνεια και την αντίσταση στην αλλαγή (Bruton, 1957) ενώ η αποτυχία της αναπτυξιακής πολιτικής οδηγούσε σε πολιτική αστάθεια, όταν η σταθερότητα ήταν προαπαιτούμενο για την επιτυχία των προγραμμάτων, δημιουργώντας έναν επιπλέον φαύλο κύκλο (Singer, 1949). Δεν υπήρξε όμως κάποια απάντηση ούτε προέκυψε νέα σύνθεση απέναντι στην κριτική (Emmerij, 2006) κάτι που αποδίδεται σε μια σειρά μεγάλων πολιτικών αποτυχιών στις χώρες του Τρίτου Κόσμου, ως αποτέλεσμα της πίεσης για ανάπτυξη και εκμοντερνισμό (Hirschman, 2013; Killick, 2010). Τα αναπτυξιακά οικονομικά έπεσαν θύμα της επιτυχίας τους καθώς οι λύσεις τους επέφεραν αποτελέσματα που δημιούργησαν νέα προβλήματα που δεν είχαν προβλεφθεί (Streeten, 1979)²⁵. Δεδομένου ότι οι κλασικές οικονομικές θεωρίες είχαν πάντα μια ηθική διάσταση αναφορικά με την οικονομική ευημερία και την καταπολέμηση της φτώχειας (Naqvi, 1996), τα απογοητευτικά αποτελέσματα σε ένα σύνολο χωρών επέφεραν ένα συντριπτικό χτύπημα.

²⁵ «Υπάρχει μια πλευρά της ανάπτυξης που θυμίζει Λερναία Ύδρα. Πολλά από τα προβλήματα που προέκυψαν στο δρόμο της ανάπτυξης δεν ήταν αποτέλεσμα ούτε οικονομικών λαθών, ούτε κατεστημένων συμφερόντων, αλλά οι απόγονοι των επιτυχημένων λύσεων προηγούμενων προβλημάτων. Η επιστημονική βεβαιότητα ισχυρίζεται ότι υπάρχει λύση για κάθε πρόβλημα, ωστόσο η ιστορία (και όχι μόνο η κυρίαρχη που είναι αρνητικά) μας μαθαίνει ότι υπάρχει ένα πρόβλημα για κάθε λύση» (Streeten, 1979, σ. 50)

Παραμένει ωστόσο ανοιχτό το ζήτημα της περιθωριοποίησης των κλασικών θεωριών ανάπτυξης από την σύγχρονη οικονομική σκέψη. Δεδομένου ότι, πολλά βασικά εργαλεία ενσωματώθηκαν στην νεοκλασική παράδοση ενώ ταυτόχρονα τα τελευταία χρόνια υπάρχει μια φορμαλιστική ανάπτυξη βασικών υποθέσεων της σχολής από σύνολο μελετών, είναι παράδοξο που δεν υπάρχει αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος γι' αυτές τις θεωρίες. Η απάντηση ίσως ξεφεύγει από τη σφαίρα της οικονομικής θεωρίας και μάλλον κρύβεται στο πεδίο της οικονομικής πολιτικής.

Αφενός, η νεοκλασική θεωρία υπαινισσόταν μια συγκεκριμένη οικονομική πολιτική στη βάση θεωρητικών μοντέλων που αντιστοίχως βρήκε και την κατάλληλη ζήτηση από πολιτικές δυνάμεις της ελεύθερης αγοράς (Stiglitz, 1992) και αφετέρου, τα ιδρύματα του Bretton Woods χρηματοδοτούσαν σκόπιμα σύνολο μελετών με αμφισβητήσιμα εμπειρικά συμπεράσματα, που υπέσκαπταν ευθέως τις βασικές υποθέσεις των αναπτυξιακών θεωριών (Maharatna, 2008).

Η ομορφιά των κλασικών θεωριών ήταν «ένα αποτέλεσμα μπλεγμένων διανοητικών ιδεολογιών που περιελάμβανε την Κεϋνσιανή θεωρία, την αντιπαράθεση της Σοβιετικής εκβιομηχάνισης του 1920, την αποικιακή θεωρία και πρακτική και φυσικά την πολιτική οικονομία» (D'Onofrio & Serra, 2019, σ. 158), που από την αρχή συγκροτούσε μια ετεροδοξία αντιπαραθετική με τα ορθόδοξα οικονομικά και έθετε νέες αναπτυξιακές ατζέντες (Hirschman, 2013). Η έκφραση του Meier (1984) ότι «Το αντικείμενο των αναπτυξιακών οικονομικών είναι ταυτόχρονα από τις παλαιότερες και νεώτερες κατηγορίες οικονομικών» (σ. 3) υποδήλωνε έναν μόνιμο και ενεργό κίνδυνο για την ακαδημαϊκή ακεραιότητα των νεοκλασικών οικονομικών που παραδοσιακά χαρακτηρίζονται από ένα «ακαδημαϊκό επεκτατισμό» σε άλλες κοινωνικές επιστήμες (Ascher, 1996), αποδεικνύοντας ότι ο τίτλος των «μονοοικονομικών» που τους απέδωσε ο Hirschman ήταν κάτι παραπάνω από εύστοχος.

Δεδομένης της ευρύτερης αντεπίθεσης των ιδεολογιών της ελεύθερης αγοράς απέναντι σε κάθε μορφή κρατικής παρέμβασης, δεν ήταν παράλογη η εμμονή των νεοκλασικών οικονομικών θεωριών με την τιθάσευση του «ατίθασου τέκνου» που για μεγάλη περίοδο ήταν κυρίαρχο κομμάτι των ακαδημαϊκών οικονομικών και επί της αρχής αντι-οριακή θεωρία (Killick, 2010; Ascher, 1996). Η επιλογή της μη μοντελοποίησης δεν προκύπτει ως αποτέλεσμα αδυναμίας όπως ισχυρίζεται ο Krugman, αλλά ως παρακαταθήκη της πολιτικής οικονομίας και συνειδητή επιλογή

που ανταποκρινόταν στις προκλήσεις της ανάπτυξης των φτωχών χωρών (Ros, 2000) στις οποίες τα ποσοτικά μοντέλα αδυνατούσαν να απαντήσουν (Stiglitz, 1992).

Τέλος, όπως επιβεβαιώνεται από όλη την προηγούμενη ανάλυση οι κλασικές θεωρίες ανάπτυξης αποτελούν γνήσιους συνεχιστές της παράδοσης της κλασικής πολιτικής οικονομίας, δικαιώνοντας τον τίτλο που τόσο εύστοχα τους αποδόθηκε. Αυτή όμως η επιστημονική προσέγγιση που επέλεξε η σχολή, είχε ως αποτέλεσμα να αποτελεί μόνιμο στόχο της οικονομικής ορθοδοξίας, που επιδίωξε συστηματικά να εξαφανίσει τη θεωρητική συνεισφορά της σχολής από το πεδίο των αναπτυξιακών οικονομικών.

Κεφάλαιο 3. Μελέτες Περίπτωσης

3.1. Η περίπτωση της Δημοκρατίας της Κορέας (Νότια Κορέα)

Η πολιτική οικονομία της Νοτίου Κορέας ή Δημοκρατίας της Κορέας (εφεξής Κορέα) έχει μείνει γνωστή στην ιστορία ως το «Θαύμα του ποταμού Χαν» (Kim & Sorensen, 2011). Η ιλιγγιώδης ανάπτυξη που βίωσε η χώρα μετά τον πόλεμο της Κορέας και για τις επόμενες δεκαετίες την έχουν καταστήσει ως σημείο αναφοράς για κάθε άλλη αναπτυσσόμενη οικονομία, καθώς θεωρείται ένα από τα πιο επιτυχημένα παραδείγματα ανάπτυξης, βασισμένο στην εξωστρέφεια και στο εμπόριο ειδικότερα όταν τις δεκαετίες '70-'80 το κυρίαρχο υπόδειγμα ήταν η υποκατάσταση εισαγωγών και η εσωστρέφεια (Maharatna, 2008).

Οι βάσεις για την οικονομική ανάπτυξη της Κορέας τοποθετούνται προπολεμικά, κατά την περίοδο της Ιαπωνικής αποικιοκρατίας που ξεκίνησε το 1905 και ολοκληρώθηκε με την ήττα της Ιαπωνίας στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και την αποχώρηση της το 1945 (Kohli, 1994). Κατά την πρώτη περίοδο της αποικιοκρατίας, η χερσόνησος της Κορέας αξιοποιήθηκε ως παραδοσιακή αποικία (καλλιέργειες αγροτικών ειδών για εξαγωγές στην Ιαπωνία), ωστόσο σε βάθος χρόνου το σχέδιο εισβολής στην Κινέζικη ενδοχώρα σε συνδυασμό με την μακροπρόθεσμη πολιτική εδαφικής ενσωμάτωσης της χερσονήσου στην Ιαπωνική Αυτοκρατορία, ώθησε την αποικιακή διοίκηση να ξεκινήσει μια συστηματική προσπάθεια βιομηχανικής αναβάθμισης της περιοχής με επίκεντρο το βόρειο τμήμα της χώρας. Αντίστοιχα, για λόγους εθνικιστικής προπαγάνδας και ανάπτυξης συγκεκριμένης κουλτούρας δόθηκε ιδιαίτερη σημασία στην αναβάθμιση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (ο.π.).

Με την αποχώρηση των Ιαπώνων και την λήξη του αιματηρού εμφυλίου, το νότιο κομμάτι της χώρας που μετονομάστηκε σε Δημοκρατία της Κορέας κληρονόμησε μια πολύ φτωχή χώρα με κατεστραμμένη βιομηχανική βάση (η οποία ούτως ή άλλως ήταν ήδη μικρή). Το 1961 το κατά κεφαλή ΑΕΠ της οικονομίας υπολογιζόταν στα \$82 και ήταν το μισό από αυτό της Γκάνας (\$179), ενώ εσωτερικές αναφορές από την USAID²⁶ χαρακτήριζαν την χώρα ως «βαρέλι δίχως πάτο» (Chang, 2008).

²⁶ Η USAID ήταν η βασική υπηρεσία βοήθειας της κυβέρνησης των ΗΠΑ

Αρχικά, η κυβέρνηση κατόπιν πιέσεων από τις Ηνωμένες Πολιτείες προχώρησε σε αναδιανομή γης με ευνοϊκούς όρους. Αυτή η αγροτική μεταρρύθμιση διέλυσε την παραδοσιακή γαιοκτησία που είχε προνομιακές σχέσεις με την αποικιακή κυβέρνηση και έδωσε δικαιώματα ιδιοκτησίας σε πολλούς ακτήμονες (Datta-Chaudhuri, 1981). Εν συνεχεία και πάλι κατόπιν έξωθεν πιέσεων, υλοποιήθηκε ένα πρόγραμμα ιδιωτικοποιήσεων των κληρονομηθέντων υποδομών (κρατικές επιχειρήσεις και τράπεζες) για την ανάπτυξη της ιδιωτικής οικονομίας, ενώ παράλληλα ξεκίνησε μια ασυντόνιστη προσπάθεια εκβιομηχάνισης μέσω υποκατάστασης εισαγωγών. Ωστόσο, μετά την αγροτική μεταρρύθμιση ο αγροτικός τομέας παραμελήθηκε τελείως, δεν υπήρξε κάποιο συστηματικό σχέδιο εκβιομηχάνισης ενώ η υποκατάσταση εισαγωγών μετατράπηκε σε διαδικασία άντλησης προσόδου από την νέα επιχειρηματική τάξη που διατηρούσε προνομιακές σχέσεις με την κυβέρνηση (Cheng, 1990). Ο βασικότερος στόχος της κυβέρνησης ήταν η μεγιστοποίηση της Αμερικάνικης βοήθειας με κάθε δυνατό τρόπο, ενώ από πολύ νωρίς αναγνωρίστηκε η αναγκαιότητα εξαγωγών για την αντιστάθμιση των περιορισμένων εγχώριων πόρων με συνέπεια το 1951 να θεσμοθετηθούν ειδικές άδειες δικαιώματος εισαγωγών (Datta-Chaudhuri, 1981). Ακόμη όμως και αυτή η προσπάθεια αξιοποιήθηκε για την άντληση προσόδου, καθώς η κατοχύρωση άδειας εισαγωγών ήταν προνόμιο όσων είχαν πολιτικές διασυνδέσεις.

Στις αρχές της δεκαετίας του '60 η χώρα αντιμετώπιζε σημαντικά προβλήματα. Η εγχώρια αποταμίευση είναι αρκετά χαμηλή και η ανάπτυξη του αγροτικού τομέα ασθενική, ενώ η οικονομία είναι αντιμέτωπη με πληθωριστικές πιέσεις (35% πληθωρισμός το 1960) και σημαντικό έλλειμμα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Η στρατιωτική δικτατορία του στρατηγού Park το 1961 έρχεται να ανατρέψει αυτή την οικονομική πραγματικότητα. Το νέο καθεστώς κρατικοποιεί τις τράπεζες και απειλεί να απαλλοτριώσει το βιομηχανικό κεφάλαιο²⁷ (Cheng, 1990). Η κεντρική τράπεζα ακολουθεί μια σφιχτή νομισματική πολιτική και το 1964 ξεκινά σειρά φορολογικών μεταρρυθμίσεων. Η στρατιωτική κυβέρνηση αναλαμβάνει τα «στρατηγικά υψώματα» της οικονομίας και αρχίζει να δομεί ένα μοντέλο στα

²⁷ Ένας από του πρώτους νόμους του καθεστώτος του Park, ήταν ο «Ειδικός Νόμος Αντιμετώπισης του Παράνομου Πλουτισμού». Με την χρήση αυτού του νόμου το καθεστώς συνέλαβε σημαντικό μέρος των επιχειρηματιών της χώρας και τους απείλησε με κατάσχεση περιουσίας. Ωστόσο, το καθεστώς κατέληξε σε συμφωνία με τους επικεφαλές της επιχειρηματικής κοινότητας. Το αντάλλαγμα για την άρση των κατηγοριών ήταν η ανάπτυξη βασικών βιομηχανιών από τους επιχειρηματίες των οποίων το μερίδιο θα περνούσε στα χέρια της κυβέρνησης (Datta-Chaudhuri, 1981, σ. 57).

πρότυπα του Ιαπωνικού συστήματος²⁸ με αυστηρές σχέσεις μεταξύ της επιχειρηματικής τάξης και του στρατιωτικού καθεστώτος, όπου η πρώτη είναι υποταγμένη στο δεύτερο. Επίσης ασκείται μια αποτελεσματική και διακριτική κατανομή των πόρων προς την εκάστοτε επιθυμητή κατεύθυνση που είχε ως αποτέλεσμα η κυβέρνηση να κατευθύνει τα δυο τρίτα (2/3) των επενδύόμενων πόρων της οικονομίας στις αρχές του 1970 (Datta-Chaudhuri, 1981).

Η προώθηση εξαγωγών ξεκίνησε ήδη από το 1957 όπου η δημοκρατική κυβέρνηση σύνδεσε τις εισαγωγές πρώτων υλών και κεφαλαιουχικού εξοπλισμού με την προϋπόθεση αποτελεσματικών εξαγωγών ώστε να αμβλυνθούν τα προβλήματα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών (Alam, 1989). Το νέο καθεστώς ενίσχυσε το σύστημα αυξάνοντας συνεχώς τα κριτήρια ελάχιστων εξαγωγών για την παροχή συναλλάγματος (\$300.000 το 1970), ωστόσο το πρώτο πενταετές σχέδιο ανάπτυξης (1962-1966) στόχευε κυρίως στον αγροτικό και εξορυκτικό τομέα. Το σχέδιο αναιρέθηκε ήδη την επόμενη χρονιά λόγω αύξησης του πληθωρισμού και κρίσης στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Η κυβέρνηση προχώρησε σε μεταρρυθμίσεις που επέτρεψαν την υποτίμηση της συναλλαγματικής ισοτιμίας και κατ' επέκταση την ενίσχυση των εξαγωγών, ένα αποτέλεσμα που δεν είχε προβλεφθεί στο αρχικό πενταετές σχέδιο (Cheng, 1990), ενώ η υποκατάσταση εισαγωγών της πρώτης περιόδου άρχισε να αποδίδει καθώς ο ρυθμός συνεισφοράς του κεφαλαίου στην μεταποιητική ανάπτυξη διπλασιάστηκε την περίοδο 1962-1971 (Alam, 1989). Οι βασικές υποδομές²⁹ παρέμειναν στο δημόσιο τομέα και η απόδοσή τους επταπλασιάστηκε την ίδια περίοδο λόγω υποκατάστασης εισαγωγών, μεγάλης έντασης κεφαλαίου και οικονομιών κλίμακας (Datta-Chaudhuri, 1981), ενώ στον ιδιωτικό τομέα στηρίχθηκαν οι υπάρχουσες ηγετικές επιχειρήσεις (chaebol) με καταμερισμό δραστηριοτήτων και παροχή φθηνών πιστώσεων (Cheng, 1993). Όσες επιχειρήσεις δεν εξήγαγαν είχαν πρόσβαση σε ένα περιβάλλον συνεχούς επεκτεινόμενης εγχώριας ζήτησης (Auty, 1991) το οποίο παρέμενε καλά προστατευμένο από τον εξωτερικό ανταγωνισμό με πολλές μη δασμολογικές

²⁸ Το αποικιακό καθεστώς στην Κορέα ακολουθούσε τα πρότυπα του εκσυγχρονιστικού κράτους Meiji της Ιαπωνίας που ήταν πολύ παρεμβατικό στην βιομηχανία. Μετά την απελευθέρωση, η στρατιωτική κυβέρνηση των Η.Π.Α. στην Κορέα άφησε τις γραφειοκρατικές δομές απaráλλακτες τις οποίες και κληρονόμησαν οι επόμενες κυβερνήσεις. Επιπροσθέτως, ο στρατηγός Park Chung-Hee είχε εκπαιδευτεί στον αποικιακό στρατό και ήταν μεγάλος θαυμαστής των επιτευγμάτων της Ιαπωνικής κυβέρνησης Meiji (Kohli, 1994).

²⁹ Ηλεκτρισμός, σιδηρόδρομοι και τηλεπικοινωνίες.

μεθόδους³⁰ (Luedde-Neurath, 1988). Η λογική της κυβέρνησης ήταν συγκεκριμένη: όπου η αγορά λειτουργούσε προς όφελος της εθνικής οικονομίας όλα ήταν καλά, όταν όμως αυτό δεν συνέβαινε η κυβέρνηση δεν δίσταζε να παρέμβει με οποιοδήποτε τρόπο, από φιλικά τηλεφωνήματα μέχρι κρατικοποιήσεις, ενώ ο μονοπωλιακός έλεγχος των τραπεζών καθιστούσε τον ιδιωτικό τομέα παντελώς υποτελή (Jones & Sakong, 1980). Αυτή η σχέση γίνεται εμφανής με τον αυξανόμενο λόγο χρέους προς καθαρές αξίες των επιχειρήσεων, που ενίσχυε τον έλεγχο της κυβέρνησης στις επιχειρηματικές αποφάσεις των επιχειρηματικών ομίλων chaebol (Alam, 1989). Στις αρχές του '70 καμία άλλη κυβέρνηση εκτός του σοσιαλιστικού μπλοκ δεν ασκούσε τόσο μεγάλο έλεγχο στους επενδυόμενους πόρους της οικονομίας (Datta-Chaudhuri, 1981), ενώ η χώρα εφάρμοζε συστηματική υποκατάσταση εισαγωγών παράλληλα με την ενίσχυση των εξαγωγών (Liang, 1995). Η κυβέρνηση αξιοποιούσε επιλεκτικές πιστώσεις για την προώθηση της μεταποίησης (Cheng, 1993), ενώ για μεγάλο χρονικό διάστημα το ονομαστικό επιτόκιο ήταν σταθερά χαμηλότερο από τον ρυθμό απόδοσης του κεφαλαίου και προέκυπταν εμφανείς διαφορές στα επιτόκια δανεισμού μεταξύ των πιστώσεων για παραγωγικές διαδικασίες (τόσο εξαγωγικές, όσο και για υποκατάσταση εισαγωγών) και αυτών για τους υπόλοιπους δανειστές (Alam, 1989).

Ένα άλλο στοιχείο που χαρακτηρίζει την αναπτυξιακή πορεία της Κορέας σε σχέση με άλλες αναπτυσσόμενες οικονομίες της περιόδου ήταν η κλαδική βιομηχανική πολιτική (Cheng, 1993). Η επιλογή της προώθησης εξαγωγών την δεκαετία του '60 είχε ως στόχο να αμβλύνει τις ανισορροπίες του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών και όχι το συνολικό άνοιγμα της οικονομίας, όπως είδαμε προηγουμένως. Ταυτόχρονα με την προώθηση εξαγωγών, αναπτύχθηκε κλαδική πολιτική για την βαριά και χημική βιομηχανία με προμετωπίδα το ζήτημα της εθνικής ασφάλειας (Kim, 2011). Την ευθύνη για την ανάπτυξη της βαριάς βιομηχανίας και ειδικότερα του χάλυβα ανέλαβε προσωπικά η κυβέρνηση με την δημιουργία κρατικών επιχειρήσεων, καθώς το κόστος του κεφαλαίου και η μεγάλη περίοδος ωρίμανσης των έργων καθιστούσαν την επένδυση ασύμφορη για τους επιχειρηματικούς ομίλους chaebol (Auty, 1991). Όπου ήταν δυνατό προωθήθηκε η ιδιωτική επιχειρηματικότητα με αμέριστη κρατική στήριξη (Kim και άλλοι, 2013) και

³⁰ Όπως σημειώνει ο Luedde-Neurath η κυβέρνηση χρησιμοποιούσε κάθε τρόπο και νομικό μέσο για να προστατεύσει την εγχώρια αγορά. Οι δασμοί μειώθηκαν το 1967 με την εισαγωγή της Κορέας στην συμφωνία GATT, ωστόσο άλλα νομικά μέσα περιορισμού εντάθηκαν, όπως π.χ. λήψη ειδικής άδειας εισαγωγών από τις επαγγελματικές ενώσεις, αυστηρός έλεγχος του συναλλάγματος, γραπτή βεβαίωση ότι η εισαγωγή πρώτων υλών και εξοπλισμού δεν μπορεί να καλυφθεί από την εγχώρια αγορά, λίστα ποσοτικών περιορισμών κ.α.

ακολουθήθηκε μια πολιτική μεγάλης ώθησης στον κλάδο με στόχο την βιομηχανική εμφάθυνση και διαφοροποίηση (Auty, 1991).

Το πρόγραμμα ανάπτυξης της βαριάς και χημικής βιομηχανίας δέχθηκε κριτικές περί αναποτελεσματικότητας και συμβολής στην επιδείνωση της οικονομίας κατά τη δεκαετία του '80 (Yoo, 1990). Ωστόσο, υπάρχουν αρκετά στοιχεία που φανερώνουν μια διαφορετική εικόνα. Το πρόγραμμα της βαριάς και χημικής βιομηχανίας εφαρμοζόταν ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '60 και έχει ως στόχο πέρα από την ανάπτυξη της εθνικής ασφάλειας, την τεχνολογική αναβάθμιση της βιομηχανίας (Epös, 1984). Η κυβέρνηση εμφάνιζε μεγάλη προτίμηση και μεροληψία προς τον κλάδο ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών αγαθών με πολιτικές κεφαλαιακής εμφάθυνσης και υποκατάστασης του εισαγόμενου εξοπλισμού (Alam, 1989). Με έναυσμα την πρώτη πετρελαϊκή κρίση (1973) η κυβέρνηση λαμβάνει την επιλογή, λόγω του παγκόσμιου κλίματος χαμηλών επιτοκίων, να ενισχύσει περαιτέρω την ανάπτυξη της βαριάς βιομηχανίας κάνοντας χρήση εξωτερικού δανεισμού με προοπτική ο κλάδος να αυξήσει τη δυναμικότητά του και την παραγωγή του (Auty, 1992). Η πολιτική μεγάλης ώθησης στη βαριά και χημική βιομηχανία συνήθως είναι πολύ ριψοκίνδυνη για τις αναπτυσσόμενες χώρες, λόγω του τεράστιου κόστους κεφαλαίου που απαιτείται. Στην περίπτωση της Κορέας, όμως η κλίμακα της στρατηγικής που ήταν περιορισμένη σε σύγκριση με το μέγεθος του ΑΕΠ, η επιλογή διαφοροποίησης της στρατηγικής στους επιμέρους κλάδους (πετροχημικά, ναυπηγική, χάλυβας, αυτοκινητοβιομηχανία) καθώς και η μακροοικονομική σταθερότητα περιορίσαν σημαντικά το ρίσκο (ο.π.). Οι μονάδες παραγωγής ήταν εξ' αρχής μεγάλες καθώς σχεδιάστηκαν με στόχο την παγκόσμια οικονομία, ενώ η εκτόπιση της ελαφριάς μεταποίησης δεν απασχολούσε ιδιαίτερα την κυβέρνηση επειδή ήδη έδειχνε να έχει φτάσει στα όρια της (Liang, 1995). Άλλωστε, ο κλάδος την ελαφριάς μεταποίησης χαρακτηριζόταν από υπερεπένδυση εκείνη την περίοδο (Auty, 1992). Για την ανάπτυξη του κλάδου προτιμήθηκαν οι όμιλοι chaebol και έγινε πρόσκληση σε πολυεθνικές εταιρίες να συμμετέχουν ώστε να υπάρξει μεταφορά τεχνολογίας, αλλά η συνεισφορά τους παρέμεινε μόλις στο 5% των συνολικών ξένων κεφαλαίων που αξιοποιήθηκαν για την υλοποίηση της πολιτικής (ο.π.)³¹.

³¹ Η κυβέρνηση προτιμούσε τον εξωτερικό δανεισμό και όχι την αξιοποίηση άμεσων ξένων επενδύσεων. Στην περίπτωση των άμεσων ξένων επενδύσεων, η επιλογή ήταν για κοινές επιχειρήσεις με εγχώριους επιχειρηματίες και όχι για εγκατάσταση θυγατρικών επιχειρήσεων (Cheng, 1993).

Δυστυχώς, λόγω της κακής χρονικής περιόδου στην οποία αναπτύχθηκε η στρατηγική, τα αποτελέσματα μετά το 1979 ήταν απογοητευτικά. Τα χαμηλά επιτόκια προκάλεσαν μεγάλη εισροή ξένου κεφαλαίου ενώ η βιομηχανία (ελαφριά και βαριά) λειτουργούσε με υπερβάλλουσα δυναμικότητα, κάτι που σε συνδυασμό με τη κατάρρευση των τιμών παγκοσμίως οδήγησε σε χαμηλές αποδόσεις, γεγονός που ωστόσο δεν ανταποκρινόταν στην μακροπρόθεσμη ανταγωνιστικότητα του κλάδου που ήταν σε καλό επίπεδο³² (ο.π.). Όμως, μετά την εφαρμογή ενός προγράμματος σταθεροποίησης της οικονομίας και μερικής απελευθέρωσης του κλάδου³³, η βαριά και χημική βιομηχανία έγινε η κινητήριος μηχανή ανάκαμψης και ανάπτυξης της οικονομίας (Chang, 1993). Ένας βασικός λόγος γι' αυτό ήταν ότι οι κοινοπραξίες chaebol, παρά την καταγραφή ζημιών σε κάποιους κλάδους επέλεξαν να χρηματοδοτήσουν τις ζημιές τους από τα κέρδη των επιτυχημένων δραστηριοτήτων τους, με την προοπτική ότι το κλίμα κάποια στιγμή θα αντιστραφεί, όπως και συνέβη (Auty, 1991).

Οι ρυθμοί ανάπτυξης ήταν φρενήρεις όπως προκύπτει από την μέση ετήσια αύξηση του ΑΕΠ κατά 8,95% την περίοδο 1965-1990 με το κατά κεφαλή εισόδημα να αυξάνεται από \$87 το 1962 σε \$5,199 το 1989 (Harvie & Lee, 2003). Η περίπτωση της Κορέας αφορά μια οικονομία όπου λόγω εσωτερικών περιορισμών και έλλειψης πόρων, η εξωστρέφεια αποτέλεσε μονόδρομο. Σε αυτό το πλαίσιο, η κυβέρνηση λειτούργησε ως καθοδηγητής και συντονιστής της ιδιωτικής επιχειρηματικότητας με αφορμή το ζήτημα της εθνικής ασφάλειας, αλλά με στόχο την εθνική ανάπτυξη για λόγους πολιτικής νομιμοποίησης. Η εξωστρέφεια από μόνη της δεν εξηγεί την οικονομική ανάπτυξη (Connolly & Yi, 2015), αλλά σε συνδυασμό με τις πολιτικές βιομηχανικής εμβάθυνσης και τεχνολογικής αναβάθμισης είχε θεαματικά αποτελέσματα, με την Κορέα να διαβαίνει το κατώφλι του 21^ο αιώνα ως ανεπτυγμένη οικονομία (Chang, 2008).

³² Όπως σημειώνει ο Auty (1991), η Κορέα είχε καταφέρει να γίνει πιο ανταγωνιστική από την Ιαπωνία το 1986 στον κλάδο της ναυπηγικής, λόγω του χαμηλού εργατικού κόστους, του φθηνού δανεισμού και της υποτιμημένης συναλλαγματικής της ισοτιμίας.

³³ Το πρόγραμμα σταθεροποίησης αξιοποιήθηκε από την Παγκόσμια Τράπεζα ως επιτυχημένο παράδειγμα προσαρμογής μέσω απελευθέρωσης (Esho, 1991), ωστόσο η απελευθέρωση ήρθε ως λύση απέναντι στο πρόβλημα μεγάλης συσσώρευσης χρέους από τους Κορεάτικους ομίλους. Η λογική της μεγάλης ώθησης είχε ως στόχο την ανάπτυξης μεγάλων ομίλων και όχι τόσο την κερδοφορία με αποτέλεσμα να υπάρξει παράλληλη έκρηξη του επιχειρηματικού χρέους. Στην περίπτωση του τραπεζικού τομέα, η αποκρατικοποίηση πέντε τραπεζών έγινε για λόγους χρηματοοικονομικής σταθεροποίησης, ενώ μεγάλο κομμάτι αυτών κατέληξε στα χέρια των δέκα μεγαλύτερων εταιριών τις χώρας (Auty, 1992).

3.2. Η περίπτωση της Δημοκρατίας της Κίνας (Ταϊβάν)

Η Ταϊβάν ή Δημοκρατία της Κίνας όπως είναι η τυπική της ονομασία, μοιράζεται την ίδια ιστορική αφετηρία με τη Δημοκρατία της Κορέας. Το νησί κυριεύεται από τις δυνάμεις του Ιαπωνικού Αυτοκρατορικού Στρατού το 1895 και παραμένει υπό αποικιακή διοίκηση μέχρι το 1945. Προπολεμικά ο αγροτικός τομέας είναι ο βασικός πυλώνας της οικονομίας με τις καλλιέργειες ρυζιού και ζάχαρης να κυριαρχούν. Η απόδοση του αγροτικού τομέα διπλασιάζεται, ενώ η διοίκηση εφαρμόζει προστατευτισμό για τις νηπιακές βιομηχανίες³⁴ με προοπτική την πολεμική κινητοποίηση (Amsden, 1985). Με την αποχώρηση των Ιαπώνων και την φυγή του Kuomintang³⁵ (εφεξής KMT) από την ενδοχώρα ως αποτέλεσμα της ήττας στον εμφύλιο πόλεμο με το Κομμουνιστικό Κόμμα Κίνας, το νέο καθεστώς των εθνικιστών κληρονόμησε ακέραιες όλες τις υποδομές και έναν πληθυσμό με σχετικά υψηλή εκπαίδευση (ο.π.), ενώ το νησί της Ταϊβάν ήταν καλύτερα ανεπτυγμένο από οποιαδήποτε άλλη επαρχία της Κίνας (Wade, 1988).

Η νέα κυβέρνηση προχώρησε σε αγροτική μεταρρύθμιση όπου αναδιένειμε τη γη και εξαφάνισε την προηγούμενη τάξη των γαιοκτημόνων (Amsden, 1985) και σε δεύτερο χρόνο άρχισε να αναπτύσσει τον αγροτικό τομέα με την εξωτερική οικονομική βοήθεια που λάμβανε. Παράλληλα καρπωνόταν το αγροτικό πλεόνασμα³⁶ με το οποίο χρηματοδοτούσε την ανάπτυξη βιομηχανίας μέσω πολιτικής υποκατάστασης εισαγωγών (Amsden, 1985; Cheng, 1990). Για την επίτευξη αυτού του αποτελέσματος διανεμήθηκαν πόροι ισότιμα σε όλους τους αγρότες από κυβερνητικούς οργανισμούς και το παραγόμενο προϊόν (κυρίως ρύζι και ζάχαρη) εξαγόταν για την άντληση συναλλάγματος.

Πριν εξετάσουμε την διαδικασία εκβιομηχάνισης που ακολούθησε η Ταϊβάν αξίζει να σημειώσουμε κάποιες ιδιαιτερότητες που χαρακτηρίζουν την πολιτική οικονομία της χώρας. Το νέο καθεστώς ήταν αρκετά εχθρικό προς το κεφάλαιο και τη μεγάλη επιχειρηματικότητα, λόγω του ότι το KMT ήταν ένα πολιτικό μόρφωμα

³⁴ Για την προετοιμασία της πολεμικής προσπάθειας, στο νησί είχαν αναπτυχθεί βασικές βιομηχανίες όπως τσιμέντο, χαρτί, υφάσματα, χημικά λιπάσματα, επεξεργασία αλουμινίου και χαλκού, διύλιση πετρελαίου και κατασκευές πλοίων (Wade, 1988, σ. 36)

³⁵ Είναι η ονομασία του Κινέζικου Εθνικιστικού Κόμματος

³⁶ Το κράτος αξιοποιούσε διάφορες μεθόδους για να επιτύχει την εξαγωγή πλεονάσματος από τους αγρότες. Το μονοπώλιο των λιπασμάτων του επέτρεπε να πουλάει πολύ ακριβά τα λιπάσματα, ενώ είχε θεσπίσει και νόμο για υποχρεωτική αγορά ρυζιού από την κυβέρνηση σε τιμές χαμηλότερες από αυτές της αγοράς, συν τους τόκους και αποπληρωμές από το πρόγραμμα αναδασμού (Amsden, 1985).

εισαγόμενο από την Κινέζικη ενδοχώρα που δεν διατηρούσε ιστορικούς δεσμούς με τον εγχώριο πληθυσμό. Για το λόγο αυτό φοβόταν οποιαδήποτε πολιτική αστάθεια και πρόκληση απέναντι στην εξουσία του. Κατά δεύτερον, η ήττα του εμφυλίου αποδιδόταν έντονα στην «προδοσία» των τραπεζιτών και των επιχειρηματιών, που συνέβαλλαν στην ενίσχυση του υπερπληθωρισμού της ενδοχώρας, κάτι που οδήγησε σε μεγάλη οικονομική αστάθεια (Cheng, 1993b). Αυτή η αρνητική εμπειρία οδήγησε το καθεστώς σε κρατικοποίηση και πλήρη έλεγχο του τραπεζικού τομέα με την Κεντρική Τράπεζα να έχει μεγαλύτερες εξουσίες από το Υπουργείο Οικονομικών και την εθνικιστική κυβέρνηση να ακολουθεί μια αυστηρή και σταθερή μακροοικονομική πολιτική (Chu, 2007). Τέλος, το KMT είχε ως κεντρική ιδεολογία τις αρχές του Sun Yat-Sen, ιδρυτή του εθνικιστικού κόμματος, που θεωρούσε ότι το κράτος έπρεπε να ελέγχει τους βασικούς οικονομικούς κλάδους στα πρότυπα ενός κρατικού καπιταλισμού (Amsden, 1985; Godley, 1987).

Οι παραπάνω ιδιαιτερότητες δημιούργησαν έναν αυστηρό καταμερισμό εργασίας μεταξύ κρατικών επιχειρήσεων, μεγάλων ιδιωτικών επιχειρήσεων και μικρο-μεσαίων επιχειρήσεων, ή αλλιώς μια τριμερή δομή αγοράς (Wu, 2004). Ο χρηματοπιστωτικός τομέας, οι υπηρεσίες κοινής ωφέλειας και σχεδόν όλες οι βιομηχανίες εντάσεως κεφαλαίου ήταν κρατικές επιχειρήσεις (Chu, 2007) οι οποίες παρείχαν τις βασικές εισροές για την παραγωγική διαδικασία (Wu, 2004). Στον ιδιωτικό τομέα, συνυπήρχαν ένας ολιγοπωλιακός τομέας μη εμπορεύσιμων αγαθών που αποτελούταν από διαφοροποιημένες επιχειρηματικές ομάδες και ένας πολύ ανταγωνιστικός τομέας μικρο-μεσαίων επιχειρήσεων (εφεξής MME) με έντονη εξαγωγική δραστηριότητα (Chu, 2007). Η κυβέρνηση επέλεξε να καταπιέσει τα μεγάλα επιχειρηματικά συμφέροντα, ελέγχοντας τους πιο νευραλγικούς τομείς της βιομηχανίας και περιορίζοντάς τα στους ενδιάμεσους τομείς, κάτι που είχε ως αποτέλεσμα να δημιουργηθεί χώρος για την ανάπτυξη πολλών μικρο-μεσαίων επιχειρήσεων που ειδικεύονταν σε αγαθά εντάσεως εργασίας (Chu, 1999).

Η κυβέρνηση της Ταϊβάν δεν εφάρμοσε επιλεκτική χρήση πιστώσεων για την ανάπτυξη κλαδικών πολιτικών κόντρα στις πιέσεις τεχνοκρατών (Cheng, 1993b), ωστόσο δεν επέτρεψε και ποτέ την πλήρη απελευθέρωση της αγοράς καθώς υπήρχαν σημαντικοί δασμολογικοί περιορισμοί, όχι τόσο για λόγους προστασίας αλλά για

λόγους άντλησης δημοσίων εσόδων³⁷. Αυτή η πολιτική συμπεριελάμβανε πολλά αγαθά, μεταξύ αυτών και επενδυτικά-κεφαλαιουχικά αγαθά. Για να αντισταθμίσει αυτή την αντι-εξαγωγική μεροληψία η κυβέρνηση θέσπισε γενναίες επιστροφές φόρων σε όσους εισήγαγαν κεφαλαιουχικό εξοπλισμό με προοπτική να εξάγουν. Παράλληλα επειδή η διαδικασία ελέγχου του συστήματος ‘δασμών εισαγωγών – επιστροφές φόρων για τις εξαγωγές’ δημιουργούσε υψηλό γραφειοκρατικό κόστος, αναπτύχθηκαν ζώνες επεξεργασίας εξαγωγών που είχαν σημαντικά μικρότερο γραφειοκρατικό βάρος (Chou, 1985). Με την παραπάνω διαδικασία, η κυβέρνηση κατόρθωσε να δημιουργήσει ισχυρό κίνητρο στις εξαγωγικές επιχειρήσεις που κατά πλειοψηφία ήταν MME, ενώ παράλληλα συγκρατούσε την εισαγωγή καταναλωτικών αγαθών που πιθανόν να δημιουργούσαν πρόβλημα στα συναλλαγματικά αποθέματα της χώρας (ο.π.). Κύρια εξαγωγικά προϊόντα ήταν τα ενδύματα, τα ηλεκτρικά είδη και διάφορα άλλα μεταποιητικά αγαθά. Η προώθηση των εξαγωγών αξιοποιήθηκε έντονα ως εργαλείο για περαιτέρω ενίσχυση της εκβιομηχάνισης μέσω υποκατάστασης εισαγωγών (Zhu, 2006).

Οι MME συγκεντρώνονταν σε δραστηριότητες εντάσεως εργασίας με εξαγωγικό προσανατολισμό. Ήταν πρωτίστως παραγωγοί πρωτότυπου εξοπλισμού καθώς αδυνατούσαν να επενδύσουν σε μάρκετινγκ και έρευνα, λόγω του υψηλού κόστους που χαρακτήριζε αυτές τις δραστηριότητες (Hu & Schive, 1998). Η ανάπτυξη των MME δεν ήταν αποτέλεσμα σκόπιμης κρατικής πολιτικής, ωστόσο η κυβέρνηση παρενέβαινε συνήθως με έμμεσο τρόπο για να αμβλύνει τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν και πιθανές αποτυχίες που προέκυπταν από τη λειτουργία της αγοράς (Wu, 2004; Hsieh, 2016). Σε κανονιστικό επίπεδο, το 1967 δημοσιεύεται ο «Κανόνας για την Προώθηση των Μικρών και Μεσαίων Επιχειρήσεων», ο οποίος τελικά γίνεται και εθνικός νόμος το 1991 (Hu & Schive, 1998). Στόχος ήταν η ανάπτυξη των MME και η αποφυγή διακρίσεων εις βάρος τους όταν δίνονταν κίνητρα σε επιχειρήσεις, όπως η παροχή πιστώσεων. Μέχρι το 1991, περισσότερα από NT\$144³⁸ δις είχαν δοθεί στην μικρο-μεσαία επιχειρηματικότητα με εξαιρετικά αποτελέσματα (ο.π.).

³⁷ Το 1977 η Ταϊβάν αντλούσε περισσότερα έσοδα από δασμούς συγκριτικά με τη Ν. Κορέα και τη Σιγκαπούρη (Chou, 1985)

³⁸ Το νέο δολάριο Ταϊβάν (New Taiwan Dollar με σύμβολο NT\$) ήταν το επίσημο νόμισμα της χώρας από το 1949. Πηγή: <https://www.investopedia.com/terms/forex/t/twd-taiwan-dollar.asp>

Παράλληλα, η κυβέρνηση προωθούσε τη δημιουργία καρτέλ σε διάφορους εξαγωγικούς κλάδους και προσπαθούσε να αναπτύξει εγχώριο μάρκετινγκ για όλους τους εξαγωγικούς τομείς (Amsden, 1985). Συμπληρωματικά, είχαν αναπτυχθεί ημικρατικοί φορείς που φρόντιζαν για την διάχυση της τεχνολογίας στις ΜΜΕ, την παροχή προγραμμάτων βιομηχανικής εκπαίδευσης και τεχνολογικής αναβάθμισης καθώς και την ανάπτυξη ενός συστήματος ελέγχου εξαγωγών, ώστε η ποιότητα και τα προϊόντα να ανταποκρίνονται στα πρότυπα των εισαγόμενων χωρών (Hsieh, 2016), ενώ ταυτόχρονα είχαν αναπτυχθεί εικοσιτέσσερις βιομηχανικές περιοχές διεσπαρμένες σε όλο το νησί για την προώθηση της ελαφριάς μεταποίησης (Cheng, 1990). Τέλος, πέραν των πιστώσεων και των επιστροφών φόρων που παρέχονταν σε οποιαδήποτε επιχείρηση εξήγαγε (Chou, 1985; Cheng, 1993b), υπήρχαν σημαντικές προς τα πίσω συνδέσεις με τις κρατικές επιχειρήσεις που παρήγαγαν τις πρώτες ύλες και σε αρκετές περιπτώσεις τις προσέφεραν σε χαμηλότερες τιμές από αυτές της αγοράς, καταγράφοντας οι ίδιες ζημιές όπως π.χ. ο κλάδος των πετροχημικών (Chu, 1994). Οι παραπάνω πολιτικές σε συνδυασμό με το πολύ ανταγωνιστικό εγχώριο περιβάλλον δεν επέτρεπαν σε ξένους παραγωγούς που ήθελαν να δραστηριοποιηθούν στη χώρα να επιβιώσουν με ευκολία (Hu & Schive, 1998).

Ο εξαγωγικός κλάδος ήταν ο πιο δυναμικός τομέας της οικονομίας, ωστόσο η κυβέρνηση δεν παρέμενε αμέτοχη στην βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας. Ο δημόσιος τομέας ήταν μεγαλύτερος από χώρες όπως οι ΗΠΑ και η Ιαπωνία ενώ η συμμετοχή του στη βασική βιομηχανία (ενδιάμεσα πετροχημικά, συνθετικές ίνες και χάλυβας) είχε ως στόχο την ανάπτυξη προς τα μπρός και πίσω συνδέσεων, ώστε να καταλήγει στην ανάπτυξη τελικών προϊόντων με υψηλή εισοδηματική ελαστικότητα και χαμηλό μεταφορικό κόστος³⁹ (Wade, 1984). Αντίστοιχα, η συμμετοχή του κράτους στην εθνική ακαθάριστη επένδυση υπερέβαινε διαχρονικά το 50% μέχρι και τη δεκαετία του '80, ενώ παραδοσιακά οι κρατικές επιχειρήσεις είχαν σημαντική συμβολή στο παραγόμενο μεταποιητικό προϊόν και παρέμεναν κυρίαρχες σε κλάδους όπως ο βαρύς μηχανολογικός εξοπλισμός, ο χάλυβας, το αλουμίνιο, η ναυπηγική, τα πετροχημικά και η παραγωγή ημιαγωγών (Amsden, 1985, σ. 91).

Η βιομηχανική πολιτική της Ταϊβάν ήταν διακριτική και πολύ λιγότερο παρεμβατική στην ιδιωτική οικονομία, σε σύγκριση με άλλα επιτυχημένα παραδείγματα όπως π.χ. η Ν. Κορέα. Παρά ταύτα, ενώ δεν υπήρχε εμφανής τομεακή

³⁹ Αναφορά από το Τετραετές Σχέδιο 1965-68 που εκπόνησε η κυβέρνηση.

πολιτική, ένας βασικός στρατηγικός στόχος της κυβέρνησης ήταν η τεχνολογική αναβάθμιση της οικονομίας (Wade, 1984) και η πολιτική ενίσχυσης κλάδων αλλάζει σε σημαντικό βαθμό με την ανάπτυξη του τομέα νέων τεχνολογιών που περιλαμβάνει κλάδους εντάσεως ικανοτήτων. Όπως σημειώνει ο Wu (2004) μπορεί η ανάπτυξη των ΜΜΕ να ήταν αποτέλεσμα «ατυχήματος», ωστόσο η ανάπτυξη του κλάδου των νέων τεχνολογιών ήταν εξ' αρχής σκόπιμη πολιτική. Οι κρατικές επιχειρήσεις δεν διέθεταν την δυναμικότητα για την ανάπτυξη ενός τομέα που χαρακτηριζόταν από πολυπλοκότητα, οπότε η κυβέρνηση άρχισε να στηρίζει μεγάλες επιχειρήσεις που θα μπορούσαν να αναπτύξουν εγχώριο R&D και σημαντική ικανότητα σχεδιασμού και απορρόφησης νέων τεχνολογιών (Chu, 2007). Τα προγράμματα για την επιστροφή Κινέζων επιστημόνων που είχαν εκπαιδευτεί και εργάζονταν στο εξωτερικό, σε συνδυασμό με την κατασκευή του τεχνολογικού πάρκου Hsin-Chu έφτιαξαν μια ισχυρή βάση για την ανάπτυξη του κλάδου. Επιπλέον, η Κεντρική Οικονομική Επιτροπή του ΚΜΤ άρχισε να χρηματοδοτεί προγράμματα έρευνας και να μετέχει σε κοινοπραξίες υψηλής τεχνολογίας⁴⁰ μέσω των έξι (6) εταιριών που διέθετε και λειτουργούσαν ως εταιρίες επιχειρηματικών κεφαλαίων υψηλού κινδύνου. Τέλος, στο Εξαετές Εθνικό Σχέδιο Ανάπτυξης 1991-1996, αναγνωρίστηκαν δέκα (10) αναδυόμενοι κλάδοι και όσες επιχειρήσεις μετείχαν σε αυτούς τύγχαναν προνομιακής μεταχείρισης⁴¹ (ο.π.). Το μακροπρόθεσμο αποτέλεσμα των παραπάνω πολιτικών είναι σήμερα η Ταϊβάν να κατέχει ηγετικό ρόλο στον τομέα των νέων τεχνολογιών (Hsien, 2019).

Το παράδειγμα της Ταϊβάν προβάλλεται ως παράδειγμα περισσότερο ισόρροπης ανάπτυξης (Kuo & Liu, 1999), καθώς η προσέγγισή της χαρακτηρίζεται ως οριζόντια, ισορροπημένη μεταξύ των τομέων (αγροτικός, βιομηχανικός) και βασισμένη σε κίνητρα, σε σύγκριση π.χ. με την περίπτωση της Κορέας (Cheng, 1990). Ο συνδυασμός του ελέγχου των στρατηγικών βιομηχανικών κλάδων και του τραπεζικού τομέα από ένα παρεμβατικό κράτος, της παροχής κινήτρων και πιστώσεων, της παρέμβασης με στόχο την άμβλυνση των αποτυχιών της αγοράς και του σταθερού μακροοικονομικού περιβάλλοντος, δημιούργησε ένα κλίμα ιδανικό για

⁴⁰ Χαρακτηριστικό παράδειγμα η Μεταποιητική Εταιρία Ημιαγωγών της Ταϊβάν που ανέπτυξε το πρώτο μεγάλης κλίμακας ολοκληρωμένο κύκλωμα και ανήκε από κοινού στην κυβέρνηση στην Ολλανδική εταιρία Philips και σε ιδιώτες επενδυτές (Shive & Lee, 1999).

⁴¹ Φοροαπαλλαγές και πιστώσεις για δαπάνες R&D, χρηματοδότηση για προγράμματα και προνομιακό προγραμματισμό για την απόσβεση του εξοπλισμού. (Chu, 2007, σ. 105).

την εκβιομηχάνιση της οικονομίας με κύριο μοχλό ανάπτυξης την μικρή και μεσαία επιχειρηματικότητα.

3.3. Η περίπτωση της Βραζιλίας

Με τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και για τα επόμενα 35 χρόνια, το ΑΕΠ της Βραζιλίας διπλασιαζόταν κάθε δεκαετία (Burlamaqui, Souza, & Barbosa-Filho, 2007, σ. 239). Η Βραζιλία ακολουθεί σχεδόν ίδια πορεία με την Ν. Κορέα μέχρι το 1981 αναφορικά με την αύξηση του κατά κεφαλή της ΑΕΠ, ωστόσο μετά το 1981 η οικονομία της Κορέας παρουσιάζει μια σταθερή τροχιά ανάπτυξης, ενώ μέχρι πρόσφατα η Βραζιλία παρουσίαζε μια σχετική στασιμότητα⁴² (Britto κ. α., 2016).

Η Βραζιλία πριν τον δέκατο ένατο αιώνα ήταν αποικία της Πορτογαλίας με τις εξαγωγές ζάχαρης να ακμάζουν τόσο πολύ που η αποικία έγινε γνωστή ως η «φυτεία του Βασιλιά». Η αποικιακή κυβέρνηση είχε πολύ περιορισμένη δυνατότητα διαχείρισης μιας οικονομίας βασισμένης κατεξοχήν στη δουλεία, ενώ στην πραγματικότητα την διακυβέρνηση ασκούσαν οι τοπικοί μεγαλογαιοκτήμονες, με αποτέλεσμα η ανάπτυξη κατά την περίοδο του δέκατου-ένατου αιώνα να είναι ασθενική. (Kohli, 2004). Η μοναρχία ήταν εξαρτημένη από την Βρετανία και παρείχε προνόμια στους Βρετανούς, που είχε ως συνέπεια τους πολύ χαμηλούς δασμούς και την κυριαρχία των Βρετανικών μεταποιητικών αγαθών στην Βραζιλιάνικη αγορά. Το αποτέλεσμα ήταν η οικονομία να βιώσει αρκετούς κύκλους ακραίων διακυμάνσεων στις εξαγωγές πρωτογενών αγαθών, που όμως δεν οδήγησαν σε αύξηση της παραγωγικότητας στον αγροτικό τομέα ούτε σε κάποια μορφή εκβιομηχάνισης. (ο.π.). Το 1889 εγκαθιδρύεται η «Παλιά Δημοκρατία» και η οικονομία εμφανίζει κάποιους ρυθμούς αύξησης της βιομηχανίας, ωστόσο σε πολιτικό επίπεδο ο μόνος συγκροτημένος μηχανισμός είναι ο στρατός που συνέβαλε καταλυτικά στην καθάρηση της μοναρχίας. Η κυρίαρχη επιχειρηματική τάξη καθ' όλη την περίοδο της Παλιάς Δημοκρατίας ήταν οι εξαγωγείς αγροτικών ειδών της Νοτιοκεντρικής

⁴² Το κατά κεφαλή ΑΕΠ της Βραζιλίας το 1982 ήταν \$2.227 ενώ το 2002 ήταν \$2.829. Από το 2003 και μετά η οικονομία της Βραζιλίας αποκτά μεγάλους ρυθμούς ανάπτυξης αγγίζοντας τα \$13.246 το 2011 που είναι το ιστορικό υψηλότερο για την χώρα.

Πηγή: <https://www.macrotrends.net/countries/BRA/brazil/gdp-per-capita>

Βραζιλίας (π.χ. Σαο Πάολο) οι οποίοι αρνούνταν σθεναρά την μεταβίβαση και συγκέντρωση πόρων για την επίτευξη εθνικής εκβιομηχάνισης⁴³ (Castro, 1994).

Η οικονομική κρίση του 1929 οδήγησε σε κατάρρευση των τιμών του καφέ και σε κρίση στις εξαγωγές της χώρας (Guimarães, 2010), οδηγώντας στην εξουσία έναν νέο κυβερνητικό σχηματισμό υπό την ηγεσία του Getúlio Vargas που πίστευε ότι οι εγχώριοι επιχειρηματίες δεν μπορούσαν να οδηγήσουν τη χώρα σε σταθερή πορεία ανάπτυξης και η κυβέρνηση έπρεπε να ηγηθεί της οικονομίας. Ταυτόχρονα, ο στρατός και οι στρατηγοί που στήριζαν τη νέα κυβέρνηση έδειχναν έντονο ενδιαφέρον για την ανάπτυξη πολεμικής βιομηχανίας και ειδικότερα για την ανάπτυξη των κλάδων του χάλυβα και του πετρελαίου (Schneider, 1999). Η πολιτική της κυβέρνησης επικεντρωνόταν στην υποστήριξη της οικονομίας του καφέ και στην προσέλκυση ξένων πόρων και τεχνολογίας σε μια προσπάθεια περαιτέρω εκβιομηχάνισης. Με το συνταγματικό πραξικόπημα του 1937, ο Vargas μαζί με τον στρατό προσπαθεί να συγκεντρώσει τις εξουσίες στον λεγόμενο Estado Novo (Νέο Κράτος) στο οποίο το βιομηχανικό κεφάλαιο αποκτά αυξημένο ρόλο (Kohli, 2004). Ωστόσο, οι δυνατότητες της κυβέρνησης είναι περιορισμένες καθώς υπάρχει αδυναμία άσκηση σοβαρής φορολογικής πολιτικής με αποτέλεσμα τα δημόσια έσοδα να είναι εξαρτώμενα από φόρους εξωτερικού εμπορίου και από έμμεσους φόρους, ενώ ο ιδιωτικός τομέας αντιμετωπίζει σημαντικές ελλείψεις σε συνάλλαγμα, κεφάλαιο και τεχνολογία (ο.π.). Καθ' όλη την περίοδο της δεκαετίας του '40 καταγράφονται καλοί ρυθμοί ανάπτυξης, ως αποτέλεσμα της πρώιμης εκβιομηχάνισης μέσω υποκατάστασης εισαγωγών που προέκυψε περισσότερο ως αντίδραση απέναντι στη δυσμενή οικονομική συγκυρία και όχι από την άμεση παρέμβαση του κράτους (Schneider, 1999).

Με την λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ο Vargas αναλαμβάνει εκ νέου την εξουσία το 1951 και ενισχύει περαιτέρω τις πολιτικές κρατικά κατευθυνόμενης ανάπτυξης, αντιμετωπίζοντας όμως σημαντικές δυσχέρειες όπως τη γρήγορη αύξηση του πληθωρισμού και τη διόγκωση του εξωτερικού και του δημόσιου χρέους (Burlamaqui, Souza, & Barbosa-Filho, 2007). Το 1953 η Banco do Brazil αναλαμβάνει το μονοπώλιο έκδοσης χρήματος και το Γραφείο Νομισμάτων και Πιστώσεων τον καταμερισμό συναλλάγματος για εισαγωγές κεφαλαιουχικού

⁴³ Αυτή η τάση των μεγάλων εξαγωγέων πρωτογενών αγαθών είναι διαχρονική στη Βραζιλία. Το 1945 ένας από τους βασικότερους πολιτικούς ανταγωνιστές του Vargas για την προεδρία της χώρας έκανε πολιτική καμπάνια εναντίον του αναπτυξιακού μοντέλου και διεκδίκησε την εξειδίκευση της Βραζιλίας στις εξαγωγές αγροτικών αγαθών (Schneider, 1999).

εξοπλισμού. Το αποτέλεσμα ήταν να ενισχυθούν οι εισαγωγές κεφαλαιουχικών αγαθών χωρίς ωστόσο να αυξηθούν οι εξαγωγές, με τη βιομηχανία να στρέφεται κυρίως σε δραστηριότητες ελαφριάς μεταποίησης καταναλωτικών αγαθών (ο.π.). Την ίδια περίοδο τοποθετούνται οι βάσεις για καθετοποιημένη εκβιομηχάνιση μέσω υποκατάστασης εισαγωγών, με χαρακτήρα εντάσεως κεφαλαίου και περαιτέρω τεχνολογικής αναβάθμισης. Εντούτοις, επειδή η χώρα παρέμενε τεχνολογικά φτωχή ενισχύθηκε ο ρόλος των πολυεθνικών εταιριών και σημαντικό κομμάτι της εγχώριας μεταποίησης πέρασε σε ξένη ιδιοκτησία (Gereffi & Evans, 1981).

Η διάδοχος κυβέρνηση υπό την ηγεσία του Juscelino Kubitschek (1956-60) κατόρθωσε να πραγματοποιήσει σημαντικές οικονομικές τομές ενισχύοντας την ανάπτυξη των μεταφορών, της ενέργειας, των ενδιάμεσων και των κεφαλαιουχικών αγαθών. Υπήρξε σημαντική ανταπόκριση από πολυεθνικές εταιρίες και ο δημόσιος τομέας μέσω κρατικών επιχειρήσεων συμμετείχε ενεργά στην ανάπτυξη εγχώριου κεφαλαίου, όμως η ανάπτυξη έγινε με πληθωριστικά μέσα και χρηματοδοτούταν με εξωτερικό δανεισμό (Burlamaqui, Souza, & Barbosa-Filho, 2007). Σε επίπεδο πολιτικών, θεσμοθετείται ο νόμος των «όμοιων αγαθών» που απαγόρευε την εισαγωγή προϊόντων που έμοιαζαν με αυτά που παράγονταν εγχώρια, ενώ δίνονται σημαντικά κίνητρα και πιστώσεις για την προσέλκυση ξένων επενδύσεων και για την προώθηση εξαγωγών (Barbosa, 1998). Ο Auty (1995) θεωρεί ότι οι πολιτικές του Kubitschek ήταν πολιτικές μεγάλης ώθησης, αναφέροντας ότι η μεταποίηση αυξήθηκε αισθητά και είχε καταλυτική συμβολή στην οικονομική ανάπτυξη των επόμενων δεκαετιών, δημιουργώντας παράλληλα συνθήκες μακροοικονομικής αστάθειας καθώς η Βραζιλιάνικη μεταποίηση δεν κατόρθωσε να γίνει διεθνώς ανταγωνιστική και παρέμεινε εσωστρεφής, ενώ ο πρωτογενής τομέας που ήταν παραδοσιακά εξωστρεφής διαχρονικά συρρικνωνόταν.

Μετά από μια περίοδο έντονης πολιτικής αστάθειας που οδήγησε σε οικονομική αναταραχή και κατόπιν στρατιωτικής επέμβασης εγκαθιδρύεται δικτατορικό καθεστώς το 1964. Για την αντιμετώπιση του πληθωρισμού που είχε φτάσει στο 90%, εφαρμόζεται ένα πρόγραμμα λιτότητας με παράλληλες πολιτικές ελέγχου των μισθών και των τιμών, που κατορθώνει να σταθεροποιήσει την οικονομία (Barbosa, 1998). Η στρατιωτική κυβέρνηση προχωρά σε αυξήσεις φόρων αυξάνοντας την φορολογική βάση δέκα (10) φορές, ενώ παράλληλα διατηρεί σταθερές τις δαπάνες, αυξάνει τις τιμές των προϊόντων που προσφέρουν οι κρατικές επιχειρήσεις και επιβάλλει αναγκαστικές αποταμιεύσεις στους εργαζομένους με στόχο

την αύξηση των δημόσιων αποταμιεύσεων, με αποτέλεσμα το 1969 να επιτυγχάνεται πλεόνασμα 5% στον προϋπολογισμό της κυβέρνησης (Krieckhaus, 2002). Το Στρατηγικό Αναπτυξιακό Σχέδιο του 1968 προωθεί τη σταθεροποίηση της ιδιωτικής επιχειρηματικότητας με την παράλληλη επέκταση της εγχώριας αγοράς (ειδικά για διαρκή αγαθά), την ανάπτυξη των υποδομών με επενδύσεις από τις δημόσιες επιχειρήσεις, την σταθεροποίηση τιμών με τιμαριθμικές αναπροσαρμογές, την παροχή κινήτρων για εξωτερικό δανεισμό και ειδικότερα την τιμαριθμοποίηση της συναλλαγματικής ισοτιμίας με μικρό-υποτιμήσεις (Burlamaqui, Souza, & Barbosa-Filho, 2007). Αν και η δικτατορία κήρυττε πίστη στον νεοφιλελευθερισμό η οικονομική της πολιτική ήταν άκρως παρεμβατική, καθώς ο έλεγχος του πληθωρισμού και η αποκατάσταση της εμπιστοσύνης των ξένων επενδυτών δεν μεταφράστηκε σε επενδύσεις και ανάπτυξη όπως αναμενόταν (Kohli, 2004). Για την επίτευξη αυτού του στόχου, εκπονήθηκε βιομηχανική στρατηγική με στόχο την βιομηχανική εμβάθυνση, ωστόσο η επιλογή της κυβέρνησης να χρηματοδοτήσει το σχέδιο με εξωτερικό δανεισμό αποδεικνύεται εξαιρετικά ριψοκίνδυνη ειδικότερα μετά το 1974, καθώς το εξωτερικό χρέος διογκώνεται αισθητά (Burlamaqui, Souza, & Barbosa-Filho, 2007). Το αποτέλεσμα ήταν να είναι αδύνατη η τιθάσευση του πληθωρισμού, καθώς η επίδραση του αρχικού προγράμματος σταθεροποίησης εξαντλήθηκε, ενώ παράλληλα η φοροδιαφυγή εντάθηκε και οι φοροαπαλλαγές χρησιμοποιήθηκαν αδιακρίτως και μαζικά για την προώθηση εξαγωγών, με αποτέλεσμα να επιβαρυνθούν περαιτέρω τα δημόσια έσοδα (Barbosa, 1998). Υπήρχε φορολογική μεροληψία υπέρ των εταιριών με γενναίες φοροαπαλλαγές και ως αποτέλεσμα το φορολογικό βάρος επιβάρυνε τους μισθωτούς (Kohli, 2004). Η εξαγωγική δραστηριότητα μεταποιητικών αγαθών παρουσιάζει άνθηση την δεκαετία του '70 με αύξηση των εξαγωγών 30% ετησίως. Ωστόσο, η εξαγωγική δραστηριότητα ήταν εντάσεως εισαγωγών με αποτέλεσμα κάθε μοναδιαία αύξηση των εξαγωγών να ισοδυναμεί με αντίστοιχη αύξηση 2% επί των εισαγωγών, δημιουργώντας προϋποθέσεις για αστάθεια στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών (ο.π).

Η κυβέρνηση του Ernesto Geisel που διορίζεται από το στρατιωτικό καθεστώς το 1974 ξεκινά μια έντονη προσπάθεια ενδυνάμωσης της βιομηχανικής δομής με στόχο την βελτίωση των τεχνολογικών ικανοτήτων της χώρας και τη διαφοροποίηση της παραγωγής σε κατεύθυνση ανάπτυξης κεφαλαιουχικών αγαθών, εκμεταλλευόμενη τον άφθονο και φθηνό εξωτερικό δανεισμό (Castro, 1994;

Guimarães, 2010). Δημιουργούνται τα Nucleos de Articulação com a Industria εντός των κρατικών επιχειρήσεων με στόχο τον συντονισμό των σχέσεων των κρατικών επιχειρήσεων με τους παραγωγούς κεφαλαιουχικών αγαθών μέσα από την ανάπτυξη μακροπρόθεσμου προγραμματισμού για την απόκτηση εξοπλισμού. Παράλληλα, αναπτύσσονται οργανισμοί που διαπραγματεύονταν συμβόλαια μεταβίβασης εισαγόμενης τεχνολογίας προς τους εγχώριους παραγωγούς με προνομιακούς όρους, και επένδυναν σε R&D και σε ερευνητικά εργαστήρια (ο.π.). Οι κρατικές επιχειρήσεις ενισχύονται με περαιτέρω οικονομική και διοικητική αυτονομία και ταυτόχρονα αναλαμβάνουν μεγαλεπήβολα και ριψοκίνδυνα έργα με τη συνεισφορά τους στις ακαθάριστες εγχώριες επενδύσεις να αγγίζει το 22% το 1979⁴⁴ (Castro, 1994). Το αποτέλεσμα αυτής της στρατηγικής είναι να ενισχύεται αισθητά η βιομηχανία-βιοτεχνία και το 1978 το 78,5% των εξαγωγών της οικονομίας να προέρχονται από τον τομέα της μεταποίησης (Teitel & Thoumi, 1986).

Στις αρχές τις δεκαετίας του '80 το αναπτυξιακό υπόδειγμα έχει φτάσει στα όριά του. Οι εξωτερικοί λογαριασμοί της Βραζιλίας συνεχώς χειροτέρευαν λόγω της διαχρονικής επέκτασης του εξωτερικού δανεισμού και του δημοσιονομικού πλαισίου που παρέμενε ασταθές (Barbosa, 1998). Μια σειρά διαδοχικών σοκ την περίοδο 1979-82 οδήγησαν την οικονομία σε βαθιά ύφεση. Οι όροι του εμπορίου αντιστράφηκαν καθώς προκλήθηκε παγκόσμια ύφεση, με αποτέλεσμα να πέσουν οι τιμές των εξαγωγών και να αυξηθούν οι τιμές των εισαγόμενων εισροών. Ταυτοχρόνως, τα διεθνή επιτόκια εκτινάχθηκαν με αποτέλεσμα να υπάρξει σημαντική έλλειψη ρευστότητας για την εξυπηρέτηση του χρέους (Bacha, 1986; Barbosa, 1998). Το αποτέλεσμα ήταν η χώρα να μπει σε μια δεκαετή περιπέτεια οικονομικής αστάθειας και οι προσπάθειες σταθεροποίησης να διαλύσουν το αναπτυξιακό υπόδειγμα (Castro, 1994), ενώ το άνοιγμα της οικονομίας οδήγησε σε περαιτέρω επιδείνωση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών (Burlamaqui, Souza, & Barbosa-Filho, 2007). Οι παραπάνω συνθήκες σε συνδυασμό με την κατάρρευση των δημόσιων και ξένων επενδύσεων⁴⁵ συνέβαλλε στο τέλος του «οικονομικού θαύματος» (Kohli, 2004).

⁴⁴ Οι δημόσιες επενδύσεις αγγίζουν το 43% το 1978, ενώ οι βασικοί τομείς εξορύξεων, μετάλλων, χημικών, χάλυβα και πετρελαίου είναι υπό τον έλεγχο κρατικών επιχειρήσεων (Kohli, 2004).

⁴⁵ Στις αρχές του 1980 οι δημόσιες αποταμιεύσεις αποτελούσαν σχεδόν το 70% των εγχώριων αποταμιεύσεων, με αποτέλεσμα όταν ξεκίνησε η οικονομική προσαρμογή να καταρρεύσουν τα μεγέθη και κατά συνέπεια οι επενδύσεις.

Είναι σημαντικό να διακρίνουμε ότι τα χρόνια προβλήματα της Βραζιλίας προκύπτουν από μια ασταθή μακροοικονομική πολιτική που βασιζόταν σε προβληματικές φορολογικές πολιτικές και σε μια μόνιμη εξάρτηση από το εξωτερικό χρέος και τις εισαγόμενες εισροές (Kohli, 2004). Η κατανάλωση των ανώτερων τάξεων και η παραγωγική διαδικασία που ήταν εντάσεως εισαγωγών επιδείνωναν συνεχώς το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών (ο.π.). Οι κρατικές επιχειρήσεις αν και αρκετά καινοτόμες και με σημαντική συνεισφορά στον οικονομικό μετασχηματισμό, λειτουργούσαν αρκετά ανταγωνιστικά απέναντι στις εγχώριες ιδιωτικές (Guimarães, 2010).

Τέλος, αν και οι πολυεθνικές επιχειρήσεις συνέβαλλαν σημαντικά στην ανάπτυξη της οικονομίας, μακροπρόθεσμα προκάλεσαν μεγαλύτερα προβλήματα παρά οφέλη. Το ευνοϊκό εγχώριο περιβάλλον της υποκατάστασης εισαγωγών καθώς και η προνομιακή πρόσβαση τους στην εξουσία τους δημιουργούσε αντικίνητρα για εξαγωγές (Kohli, 2004), ενώ σταθερά προωθούσαν μια ατζέντα αντίθετη με τις τομεακές πολιτικές που προωθούσε η κυβέρνηση (Guimarães, 2010). Σημαντικότερο ωστόσο πρόβλημα όπως αποδείχθηκε μακροπρόθεσμα, ήταν η επιβάρυνση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών της χώρας διότι οι ξένες επιχειρήσεις δεν ήταν διατεθειμένες να δημιουργήσουν συνδέσεις με εγχώριους προμηθευτές, αφού εισήγαγαν τις πρώτες ύλες και τον κεφαλαιουχικό εξοπλισμό (Gereffi & Evans, 1981), κάτι που είχε ως αποτέλεσμα να μην συμβάλλουν ουσιαστικά στην τεχνολογική αναβάθμιση της εγχώριας παραγωγής (Guimarães, 2010).

3.4. Συγκριτική μελέτη των τριών περιπτώσεων

Από τα προηγούμενα παραδείγματα οικονομικής ανάπτυξης προκύπτουν κάποια ενδιαφέροντα στοιχεία. Σε όλες τις περιπτώσεις υπάρχει ως κοινός παρονομαστής μια αναπτυξιακή πολιτική με συντονιστή ένα ενεργό και παρεμβατικό κράτος, αν και τα μέσα οικονομικής και διοικητικής παρέμβασης διαφοροποιούνται σε κάθε παράδειγμα.

Στην Κορέα υφίσταται ένας συγκεντρωτικός συντονισμός του ιδιωτικού κεφαλαίου από την κρατική εξουσία, με την κυβέρνηση να κατευθύνει την επιχειρηματική δραστηριότητα σε μεγάλο βαθμό. Οι μεγάλες επιχειρηματικές ομάδες παίζουν καθοριστικό ρόλο στην παραγωγική διαδικασία, χωρίς ωστόσο η οικονομική

τους δράση να είναι ανεξάρτητη από τον κυβερνητικό και κατ' επέκταση αναπτυξιακό σχεδιασμό. Η Ταϊβάν διαφοροποιείται αισθητά από την Κορέα, καθώς η κυβέρνηση ελέγχει τα «στρατηγικά υψώματα» που είναι η βαριά βιομηχανία οι υποδομές και ο τραπεζικός τομέας, περιορίζοντας ταυτόχρονα την οικονομική δράση των μεγάλων επιχειρηματικών συμφερόντων που απασχολούνται στα ενδιάμεσα αγαθά ενώ παράλληλα υπάρχει χώρος στον οποίο ακμάζει ένας εξαγωγικός τομέας μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων που προσομοιάζει τις δομές συστάδων, θυμίζοντας το παράδειγμα της Τρίτης Ιταλίας⁴⁶. Τέλος, η Βραζιλία επιλέγει πολιτικές που πλησιάζουν περισσότερο στο παράδειγμα της Ταϊβάν αναφορικά με τον έλεγχο νευραλγικών τομέων της οικονομίας (χωρίς όμως δημόσια ιδιοκτησία του τραπεζικού τομέα), με τη διαφορά ότι η μεταποιητική παραγωγή εξαρτάται σημαντικά από την οικονομική δράση ξένων επιχειρηματιών και ειδικότερα πολυεθνικών εταιριών.

Οι οικονομικές πολιτικές έχουν ως αφετηρία την εκβιομηχάνιση μέσω υποκατάστασης εισαγωγών και σε όλες τις περιπτώσεις αυτή η πολιτική ανάπτυξης της βιομηχανίας ουδέποτε αναιρείται, αλλά τροποποιείται και μετασχηματίζεται ανάλογα με την περίπτωση και το στάδιο της βιομηχανικής ανάπτυξης⁴⁷. Παράλληλα, αναπτύσσεται μια εξαγωγική πολιτική στηριζόμενη στα μεταποιητικά προϊόντα που συνήθως ως αφετηρία έχει τις ανισορροπίες στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών και σε δεύτερο χρόνο συνεισφέρει σημαντικά στην οικονομική ανάπτυξη, ειδικότερα στα παραδείγματα της Κορέας και της Ταϊβάν. Ένας επιπλέον λόγος που δεν αίρεται η πολιτική της υποκατάστασης εισαγωγών πέραν της προστασία της νηπιακής βιομηχανίας, είναι η πιθανή ανισορροπία στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών που θα επέφερε μείωση των συναλλαγματικών αποθεμάτων και κατά συνέπεια μακροοικονομικά προβλήματα. Αυτό είναι εμφανέστερο για οικονομίες όπως η Κορέα και η Ταϊβάν που ήταν εξαρτημένες από το εξωτερικό εμπόριο ενώ ταυτόχρονα ήταν φτωχές σε πρώτες ύλες. Η υποκατάσταση εισαγωγών αρχίζει να περιορίζεται είτε όταν η οικονομία έχει κατορθώσει να φτάσει στο ανώτερο επίπεδο μεσαίου κατά κεφαλήν εισοδήματος επιτυγχάνοντας την επιθυμητή βιομηχανική

⁴⁶ Το παράδειγμα της Τρίτης Ιταλίας αναφέρεται στις περιοχές της Βορειοανατολικής και Κεντρικής Ιταλίας, όπου η οικονομική δραστηριότητα χαρακτηρίζεται έντονα από συστάδες μικρών μεταποιητικών επιχειρήσεων με έντονο εξαγωγικό προσανατολισμό (Bianchini, 1991)

⁴⁷ Στις περιπτώσεις «ανοίγματος» της οικονομίας όχι μόνο δεν αίρεται η υποκατάσταση εισαγωγών σε κανένα παράδειγμα, αλλά συνήθως αλλάζει μορφή, π.χ. μειώνεται η δασμολογική πολιτική αλλά έχουμε νομικούς περιορισμούς και πιέσεις για ανάπτυξη τοπικών συνδέσεων με παραγωγούς, ενώ παράλληλα προωθείται δασμολογική πολιτική και περιορισμοί στους νέους κλάδους που αναπτύσσονται.

εμβάθυνση και τεχνολογική αναβάθμιση (Κορέα, Ταϊβάν) ή όταν η μακροοικονομική αστάθεια προκαλεί σημαντικό οικονομικό σοκ με την απελευθέρωση της οικονομίας να αξιοποιείται ως ύστατη λύση σταθεροποίησης (Βραζιλία).

Παρατηρούμε επίσης ένα ενδιαφέρον στοιχείο στον τομέα των επενδύσεων και της συσσώρευσης κεφαλαίου. Και στις τρεις περιπτώσεις η συσσώρευση κεφαλαίου δείχνει να ενισχύει την οικονομική ανάπτυξη και φαίνεται να υπάρχει σχέση μεταξύ της κεφαλαιακής συσσώρευσης και του δομικού μετασχηματισμού της οικονομίας. Παράλληλα, διακρίνεται μια ιδιαίτερη σύνδεση μεταξύ των εγχώριων αποταμιεύσεων και της επένδυσης. Η σχέση εγχώριων αποταμιεύσεων-επένδυσης δεν δείχνει να επιδρά άμεσα στην συσσώρευση κεφαλαίου, αλλά φαίνεται να επηρεάζει την μακροοικονομική σταθερότητα της οικονομικής ανάπτυξης. Η έλλειψη αποταμιεύσεων επιβαρύνει τους εξωτερικούς λογαριασμούς της οικονομίας και μακροπρόθεσμα εξελίσσεται σε τροχοπέδη, καθώς η αναπτυξιακή διαδικασία καταλήγει να εξαρτάται από τον εξωτερικό δανεισμό και τις κυκλικές διακυμάνσεις στην παγκόσμια αγορά κεφαλαίων με εκρηκτικά αποτελέσματα κάποιες φορές, όπως συνέβη στην Βραζιλία και σε μικρότερο βαθμό στην Κορέα.

Σημαντική συνισταμένη είναι η τεχνολογική αναβάθμιση ως προαπαιτούμενο για το δομικό μετασχηματισμό της οικονομίας και την περαιτέρω ανάπτυξη. Και οι τρεις χώρες αντιλαμβάνονται ότι η τεχνολογική εξέλιξη είναι σημαντικός παράγοντας για την οικονομική ανάπτυξη και η επίτευξή της δεν διασφαλίζεται μέσα από τον μηχανισμό της αγοράς. Αυτό γίνεται πιο εμφανές στις περιπτώσεις της Ταϊβάν και της Βραζιλίας. Τα πλεονεκτήματα μιας οικονομίας βασισμένης σε μικρο-μεσαία επιχειρηματικότητα μετατρέπονται σε μειονεκτήματα στην περίπτωση του κλάδου των νέων τεχνολογιών, όπως διαπίστωσε η κυβέρνηση της Ταϊβάν. Η κυβέρνηση αντιλαμβανόμενη τα όρια του οικονομικού υποδείγματος, επιλέγει να υιοθετήσει πολιτικές παρέμβασης όμοιες με αυτές τις Κορέας για την ενίσχυση επιχειρήσεων που μπορούν να αναπτύξουν συγκριτικό πλεονέκτημα στον κλάδο. Αντίστοιχα, η Βραζιλία αξιοποιεί δημόσιες επιχειρήσεις είτε για την ανάπτυξη προϊόντων νέας τεχνολογίας, είτε ενισχύοντας του εγχώριους παραγωγούς ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών αγαθών αναπτύσσοντας ενδιάμεσους φορείς για την εισαγωγή και διάχυση τεχνολογίας.

Η οικονομική ανάπτυξη σε όλες τις περιπτώσεις βασίζεται έντονα στον αυταρχισμό και ειδικότερα στην καταπίεση των εργατικών δικαιωμάτων και αυτό είναι ένα μελανό σημείο που χαρακτηρίζει και τις τρεις χώρες. Ωστόσο, στις

περιπτώσεις της Ανατολικής Ασίας υπάρχει ένα μικρό αντιστάθμισμα που είναι οι επενδύσεις στην εκπαίδευση κάτι που δεν υφίσταται στην Βραζιλία.

Ένα σημείο που συχνά παραβλέπεται, αλλά στην μελέτη μας αναδεικνύεται και δείχνει να επηρεάζει σημαντικά την μακροπρόθεσμη αναπτυξιακή πορεία κάθε χώρας, είναι το παρελθόν της. Σε όλες τις περιπτώσεις η ιστορική πορεία κάθε χώρας επιδρά έντονα στις οικονομικές επιλογές της. Η Ιαπωνική αποικιοκρατία στην Ανατολική Ασία αφήνει ως παρακαταθήκη μια συγκεντρωτική διοικητική δομή, βασικές υποδομές, έμφαση στην εκπαίδευση καθώς και ένα αναπτυξιακό υπόδειγμα παρεμβατικού κράτους. Αντίστοιχα, στη Βραζιλία η Πορτογαλική αποικιοκρατία αναπτύσσει μια τάξη γαιοκτημόνων ξένη προς τον ντόπιο πληθυσμό που αντιδρά στην απώλεια των προνομίων της και που κληρονομεί στο διάδοχο καθεστώς τους φυλετικούς διαχωρισμούς μιας αγροτικής οικονομίας βασισμένης στη δουλεία, με αποτέλεσμα την ύπαρξη μεγάλων κοινωνικών και οικονομικών αντιθέσεων. Στην Ανατολική Ασία το παρελθόν δρα προωθητικά, ενώ στην Βραζιλία ανασταλτικά.

Τέλος, προκύπτει το συμπέρασμα ότι η στροφή στην μεταποίηση και στην ανάπτυξη της βιομηχανίας δίνει σημαντική ώθηση στους ρυθμούς ανάπτυξης και στον μετασχηματισμό της οικονομίας. Αν και στις μελέτες περίπτωσης δεν εξετάστηκε η στατιστική σχέση μεταξύ των ρυθμών αύξησης της μεταποίησης και του ρυθμού ανάπτυξης της οικονομίας, ωστόσο εμφανίζεται μια δυναμική σχέση μεταξύ της ανάπτυξης του μεταποιητικού τομέα και της υπόλοιπης οικονομίας. Ενδεικτικό σημείο είναι ότι, η φύση των εξαγωγών αλλάζει σταδιακά και μετατοπίζεται από τον πρωτογενή τομέα στα μεταποιητικά αγαθά, στοιχείο που υποδεικνύει ενίσχυση της αποτελεσματικότητας του κλάδου της μεταποίησης και μετασχηματισμό της οικονομίας με επίκεντρο τη βιομηχανία.

Πέραν των κοινών σημείων προκύπτουν και εμφανείς διαφορές που σε κάποιες περιπτώσεις ήταν καταλύτης για την αναπτυξιακή πορεία αλλά και τις οικονομικές αποκλίσεις μεταξύ των χωρών αυτών.

Οι χώρες της Ανατολικής Ασίας επιβάλλουν μεταρρυθμίσεις στον αγροτικό τομέα που επιφέρουν την σημαντική εξασθένιση της κοινωνικής τάξης των γαιοκτημόνων, δημιουργώντας ωστόσο σε δεύτερο χρόνο μια νέα επιχειρηματική τάξη. Η παραγωγικότητα του αγροτικού κλάδου αυξάνεται ενώ η έλλειψη συγκέντρωσης της αγροτικής ιδιοκτησίας θωρακίζει τις οικονομίες από μεγάλες οικονομικές ανισότητες. Η περίπτωση της Κορέας δεν χαρακτηρίζεται από την ίδια επιτυχία που είχε το παράδειγμα της Ταϊβάν λόγω κακών πολιτικών επιλογών,

ωστόσο η αγροτική μεταρρύθμιση συνέβαλε καταλυτικά στην άμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων. Αυτό δεν συμβαίνει στην περίπτωση της Βραζιλίας, με τον αγροτικό τομέα να παραμένει συγκεντρωμένος σε μεγάλους γαιοκτήμονες που πιέζουν ενεργά την πολιτική εξουσία επιδρώντας αρνητικά στην διαδικασία εκβιομηχάνισης. Πιθανόν, η χρόνια αδυναμία άντλησης φορολογικών εσόδων να είχε ως μια βασική αιτία την οικονομική συγκέντρωση του αγροτικού τομέα⁴⁸.

Η άσκηση μακροοικονομικής πολιτικής διαφοροποιείται στις τρεις περιπτώσεις. Η Ταϊβάν είναι βασικό παράδειγμα ανάπτυξης με μακροοικονομική σταθερότητα και δημοσιονομική πειθαρχία, κάτι που εν μέρει εξηγεί και την ανάπτυξη των ΜΜΕ. Στις περιπτώσεις της Κορέας και της Βραζιλίας παρατηρούνται μακροοικονομικές διακυμάνσεις κατά την περίοδο της μεγάλης ώθησης ως αποτέλεσμα του μεγάλου κόστους της πολιτικής, σε αντίθεση με την Ταϊβάν που προτίμησε μια πολιτική ισόρροπης ανάπτυξης. Παρά ταύτα θα ήταν λάθος να πούμε ότι οι πολιτικές μεγάλης ώθησης της βαριάς και χημικής βιομηχανίας δεν απέδωσαν στις δυο χώρες που εφαρμόστηκαν. Η Κορέα κατάφερε να σταθεροποιήσει την οικονομία της ενώ παράλληλα οι πολιτικές μεγάλης ώθησης απέδωσαν με την ωρίμανση των επενδύσεων. Η Βραζιλία αντιμετώπιζε χρόνιο πρόβλημα πληθωρισμού και εξάρτησης από τον εξωτερικό δανεισμό, ενώ η ωρίμανση των επενδύσεων δεν ήταν επαρκής για να αντιστρέψει αυτή την τάση. Η εξαγωγική προσπάθεια της χώρας ήταν άμεσα εξαρτώμενη από μεγάλο όγκο εισαγωγών, δημιουργώντας περαιτέρω πιέσεις στους ήδη προβληματικούς εξωτερικούς λογαριασμούς.

Σημαντικό παράγοντας και σημείο απόκλισης είναι το ζήτημα της ανάπτυξης του ανθρώπινου δυναμικού. Στην Ανατολική Ασία, η επένδυση στον τομέα της εκπαίδευσης μακροπρόθεσμα δημιούργησε ένα εξαιρετικά εκπαιδευμένο εργατικό δυναμικό που μπορούσε να συνεισφέρει στην τεχνολογική αναβάθμιση της χώρας. Στη Βραζιλία, λόγω των τεράστιων κοινωνικών αντιθέσεων ο τομέας της εκπαίδευσης δεν ενισχύθηκε με αποτέλεσμα να υπάρξουν σημαντικές μακροχρόνιες αρνητικές επιπτώσεις στην τεχνολογική αναβάθμιση της χώρας⁴⁹.

⁴⁸ Η πραγματική αιτία δεν είναι η φοροδιαφυγή, αλλά η πολιτική δύναμη που έχουν οι γαιοκτήμονες καθώς και ο τρόπος που την αξιοποιούν ώστε να επιτύχουν προνομιακή μεταχείριση από το πολιτικό σύστημα. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ότι, στην πρώτη κυβέρνηση Vargas που αν και περισσότερο παρεμβατική συγκριτικά με τις προηγούμενες η σημαντικότερη της παρέμβαση ήταν η προσπάθεια σταθεροποίησης των τιμών του καφέ, καθώς τα συμφέροντα πίσω από την οικονομία του καφέ ασκούσαν τεράστια επίδραση (Kohli, 2004).

⁴⁹ Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, εξαιτίας των μεγάλων κοινωνικών αντιθέσεων και της οικονομικής ελίτ που είχε Ευρωπαϊκή καταγωγή, το κράτος στη Βραζιλία προτιμούσε να προσκαλεί ευρωπαίους εργάτες

Επιπλέον, ο παράγοντας της ξένης επιχειρηματικότητας και των πολυεθνικών εταιριών δεν είναι τόσο καταλυτικός στην Ανατολική Ασία, καθώς ο οικονομικός προστατευτισμός της εγχώριας αγοράς είναι τεράστιος και όπου δραστηριοποιούνται ξένες επενδύσεις αυτό συμβαίνει κατόπιν επιλογής των καθεστώτων και σε αυστηρά πλαίσια. Σε αντίθεση, η Βραζιλία είναι μια χώρα άμεσα εξαρτημένη από τις ξένες επενδύσεις, ειδικότερα στον τομέα της μεταποίησης. Οι πολυεθνικές εταιρίες συμβάλλουν σημαντικά στην ανάπτυξη του μεταποιητικού κλάδου, αλλά επιδεινώνουν το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών καθώς δεν αναπτύσσουν συνδέσεις με εγχώριους παραγωγούς, ενώ δεν φαίνεται να ενισχύουν την τεχνολογική αναβάθμιση της χώρας.

Τέλος, το εξωτερικό εμπόριο ενισχύει σημαντικά την ανάπτυξη στην Ανατολική Ασία, κάτι που δεν συμβαίνει στη Βραζιλία. Ένας κρίσιμος παράγοντας για αυτή τη διαφοροποίηση είναι ότι οι χώρες της Κορέας και Ταϊβάν είναι μικρές οικονομίες με πολύ περιορισμένους πόρους, κατά συνέπεια η πρόσβαση σε ξένες αγορές αποτελεί μονόδρομο όχι μόνο για την επίτευξη ανάπτυξης αλλά για την άντληση συναλλάγματος που θα ενίσχυε τις εισαγωγές κεφαλαιουχικού εξοπλισμού και πρώτων υλών. Η Βραζιλία δεν αντιμετωπίζει τους ίδιους περιορισμούς ούτε εξαρτάται στον ίδιο βαθμό από την παγκόσμια αγορά. Όταν επιλέγει να ενισχύσει τις εξαγωγές της κατορθώνει να ενισχύσει την ανάπτυξή της, επιδεινώνοντας όμως παράλληλα το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών της. Το αποτέλεσμα αυτό ωστόσο, δεν είναι απότοκο του εξωτερικού εμπορίου αυτού καθαυτού, όσο της εμπορικής πολιτικής της χώρας που οδήγησε σε υπερβολική εξάρτηση από τις εισαγωγές κεφαλαιουχικού εξοπλισμού και πρώτων υλών, αδιάκριτης στήριξης των εξαγωγών χωρίς κανένα κριτήριο, της τεχνολογικής της υστέρησης καθώς και της αυξημένης κατανάλωσης. Ένα επίσης σημαντικό στοιχείο που παρατηρούμε για το εξωτερικό εμπόριο είναι, ότι στις χώρες που εξετάσαμε απέχει πολύ από το να χαρακτηριστεί «ελεύθερο». Καμία χώρα δεν εγκαταλείπει τις πολιτικές υποκατάστασης εισαγωγών, ενώ σταδιακά όλες προσπαθούν με στοχευμένες παρεμβάσεις να αναπτύξουν συγκριτικά πλεονεκτήματα στην μεταποίηση και την βαριά βιομηχανία ώστε να διαφοροποιήσουν τα εξαγωγικά τους προϊόντα.

να στελεχώνουν τις νέες βιομηχανικές δομές παρά να επενδύσει στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση των έγχρωμων πρώην σκλάβων των φυτειών (Kohli, 2004). Αντίστοιχα, οι ιδιωτικές δαπάνες για R&D είναι διαχρονικά μικρές καθώς οι εγχώριες επιχειρήσεις επένδυναν ελάχιστα και το κράτος αναλάμβανε σε μεγάλο βαθμό το κόστος της ανάπτυξης έρευνας (Etzkowitz & Brisolla, 1999).

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι ο κοινός παρονομαστής και στις τρεις περιπτώσεις που εξετάσαμε είναι η ανάπτυξη βιομηχανικής παραγωγής που δείχνει να λειτουργεί ως καταλύτης για ευρύτερες δομικές αλλαγές στην οικονομία, με την μεταποιητική δραστηριότητα να ωθεί την αναπτυξιακή διαδικασία. Από τις μελέτες δεν είναι εμφανές με ποιο τρόπο θα επιτυγχάνονταν η δομική αλλαγή μέσω του μηχανισμού της ελεύθερης αγοράς, όπως προβλέπουν τα νεοκλασικά οικονομικά, ειδικότερα εάν αναλογιστούμε την πρότερη κατάσταση της Κορέας (από την απελευθέρωση μέχρι την άνοδο της δικτατορίας) και της Βραζιλίας (πριν την κρίση του 1930). Στην πραγματικότητα οι πολιτικές των δύο χωρών ήταν αποτέλεσμα αντίδρασης απέναντι στην αποτυχία του μηχανισμού της αγοράς να επιφέρει οικονομική ανάπτυξη. Η Ταϊβάν δεν αναμετρήθηκε σοβαρά με το παραπάνω ερώτημα λόγω των πολιτικών συγκυριών που την ώθησαν εξ αρχής (από την απελευθέρωση) σε μια οικονομία με έντονο κρατικό παρεμβατισμό.

Επίσης, όπως σαφώς προκύπτει δεν υπάρχει συγκεκριμένη συνταγή για την επίτευξη οικονομικής σύγκλισης με τις ανεπτυγμένες οικονομίες, ωστόσο είναι σημαντικό ο δρόμος που θα ακολουθήσει κάθε οικονομία να χαρακτηρίζεται από σχετική μακροοικονομική σταθερότητα και μια όσο το δυνατόν ισόρροπη ανάπτυξη μεταξύ των κλάδων, καθώς οι αναπτυσσόμενες οικονομίες είναι περισσότερο ευάλωτες στις διεθνείς διακυμάνσεις και διαθέτουν περιορισμένους πόρους.

3.5. Πως ανταποκρίνονται οι Κλασικές Θεωρίες Ανάπτυξης στην εμπειρία της αναπτυξιακής διαδικασίας;

Από τις μελέτες περίπτωσης προκύπτουν συγκεκριμένοι παράγοντες που φαίνεται να καθορίζουν την αναπτυξιακή διαδικασία. Σταθερές μακροοικονομικές πολιτικές, παρεμβατικό κράτος, εκβιομηχάνιση μέσω υποκατάστασης εισαγωγών ως στρατηγική ανάπτυξης και τεχνολογική αλλαγή (μέσω της ανάπτυξης και εμβάθυνσης της εκβιομηχάνισης) ως κινητήριος μοχλός της δομικής αλλαγής της οικονομίας.

Το ζήτημα της μακροοικονομικής σταθερότητας δεν απασχόλησε ιδιαίτερα τους θεωρητικούς της σχολής, καθώς η ισόρροπη ανάπτυξη θα δημιουργούσε ένα ενάρτετο κύκλο που θα επίλυε τα μακροπρόθεσμα προβλήματα ή η μακροοικονομική αστάθεια θα αποτελούσε κίνητρο για δομική αλλαγή όπως επιδίωκε ο Hirschman (1958) κάτι που παρατηρούμε ότι δεν συνέβη στα παραδείγματα που εξετάσαμε. Τα εμπειρικά στοιχεία δείχνουν ότι η μακροοικονομική σταθερότητα είναι ζήτημα

καίριας σημασίας για τον επιτυχημένο οικονομικό μετασχηματισμό των αναπτυσσόμενων οικονομιών, στο βαθμό που θα επιδιώξουν να εκβιομηχανιστούν ασκώντας πολιτικές Μεγάλης Ώθησης.

Το ζήτημα της τεχνολογικής αλλαγής, όπως αναλύεται στις Κλασικές Θεωρίες Ανάπτυξης δημιουργεί κάποιους προβληματισμούς. Στις κλασικές θεωρίες η τεχνολογία συνήθως καθορίζεται εξωγενώς, καθώς μπορεί να εισαχθεί από τις πιο ανεπτυγμένες χώρες με τη μορφή κεφαλαιουχικού εξοπλισμού ή ενδιάμεσων εισροών και συνεπώς να εξελίσσεται γραμμικά σε σύγκριση με άλλους παράγοντες (Datta-Chaudhuri, 1990; Primi, 2007). Κατά συνέπεια, οι θεωρίες αυτές υιοθετούν μια στατική προσέγγιση στο ζήτημα της τεχνολογικής αλλαγής, δεδομένου ότι υποθέτουν ότι ορίζεται εξωγενώς⁵⁰. Μια πιθανή εξήγηση για την υιοθέτηση αυτής της προσέγγισης είναι η μη ύπαρξη των τεχνολογικών εξωτερικοτήτων ως δομιμένου θεωρητικού εργαλείου την περίοδο ανάπτυξης αυτών των υποδειγμάτων⁵¹, καθώς το επίπεδο της τεχνολογικής εξέλιξης της εποχής δεν συγκρίνεται με αυτό που προέκυψε μετά την επανάσταση των τηλεπικοινωνιών και της πληροφορικής. Αν ξαναθυμηθούμε τη θέση του Nurske ότι «το κεφάλαιο φτιάχνεται σπίτι» ή το συμπέρασμα του Lewis ότι η πραγματική μηχανή ανάπτυξης είναι η τεχνολογική αλλαγή συνειδητοποιούμε ότι, η τεχνολογική αλλαγή υφίσταται ως προβληματισμός και ως μακροπρόθεσμος στόχος, ωστόσο παραμένει σε πρωτόλειο επίπεδο καθώς το κέντρο βάρους των θεωριών είναι οι οικονομικές εξωτερικότητες και η αποτυχία του μηχανισμού της αγοράς στην ανάπτυξη των φτωχών οικονομιών.

Η κρατική παρέμβαση και ειδικότερα ο ρόλος της δημόσιας αποταμίευσης και επενδύσεων αποτελεί σημαντικό παράγοντα στην αναπτυξιακή διαδικασία, στοιχείο που οι μεταπολεμικές θεωρίες αντιλαμβάνονται ευθύς εξ αρχής. Ο Rosenstein-Rodan σημειώνει ότι, «η θεωρία της ανάπτυξης είναι κυρίαρχα μια θεωρία επένδυσης... ...μια μεγάλη ώθηση φαίνεται να απαιτείται για να υπερβούμε τα οικονομικά εμπόδια της ανάπτυξης» (1957, όπως αναφέρεται στο Meier G. M., 1999, σελ. 355). Οι

⁵⁰ Όταν αναφέρουμε ότι ορίζεται εξωγενώς, εννοούμε ότι η τεχνολογία μπορεί να εισαχθεί και δεν χρειάζεται να αναπτυχθεί ενδογενώς. Συνεπώς, όσο η τεχνολογία μπορεί να εισαχθεί και αυτή η διαδικασία δεν διακόπτεται οι θεωρίες αυτές χαρακτηρίζονται από γραμμική τεχνολογική εξέλιξη και αυτό είναι πιο εμφανές στην αναφορά του Nurske ότι η θεωρία της μεγάλης ώθησης είναι μια θεωρία ανάπτυξης με απεριόριστη προσφορά κεφαλαίου (1957a/2009).

⁵¹ Τόσο ο Rosenstein-Rodan (1961), όσο και ο Lewis (1954, 1978) αναφέρονται στο έργο τους σε τεχνολογικές εξωτερικότητες με τον δεύτερο να δίνει μεγαλύτερη έμφαση. Ωστόσο, η σχολή γενικότερα εστίαζε περισσότερο στις οικονομικές παρά στις τεχνολογικές εξωτερικότητες, καθώς από την βιβλιογραφία δεν προκύπτει κάποιο σχετικό έργο ή εργασία που να τις ορίζει ή να εμβαθύνει θεωρητικά για τον τρόπο λειτουργίας τους και τις επιδράσεις τους.

μελέτες περίπτωσης τονίζουν τη σημασία της συσσώρευσης κεφαλαίου μέσω πολιτικών μεγάλων επενδύσεων και ως αποτέλεσμα της διαχρονικά υψηλής δημόσιας αποταμίευσης. Παράλληλα, τα αποτελέσματα της κρατικής παρέμβασης είναι καταλυτικά για την επίλυση των αποτυχιών της αγοράς και εξίσου σημαντικά για την εκβιομηχάνιση και την τεχνολογική αναβάθμιση της εγχώριας οικονομίας. Αυτό το εύρημα έρχεται σε αντίθεση με την κριτική που ασκείται στην σχολή αναφορικά με τη σημασία που δίνει στη σύνδεση εγχώριας αποταμίευσης και τη επένδυσης, αλλά και στο ρόλο της κρατικής παρέμβασης.

Εντούτοις, δεν θα πρέπει να υποτιμάται η πιθανότητα αποτυχίας της οικονομικής δράσης του κράτους, καθώς η άσκηση οικονομικής δραστηριότητας ενέχει κινδύνους είτε αυτή ασκείται από τον ιδιωτικό τομέα, είτε από τον δημόσιο. Όπως προαναφέρθηκε όμως, δεν είναι εύκολα κατανοητό με ποιο τρόπο ο μηχανισμός της αγοράς θα επέφερε αντίστοιχα αποτελέσματα στις περιπτώσεις που εξετάσαμε, επιβεβαιώνοντας την αντίληψη της σχολής ότι ο μηχανισμός της αγοράς δεν μπορεί να λειτουργήσει αποτελεσματικά στις περιπτώσεις των φτωχών χωρών. Σε όλες τις περιπτώσεις που εξετάσαμε η επιτυχημένη διαδικασία εκβιομηχάνισης ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με έντονες κρατικές παρεμβάσεις και ειδικότερα με την άσκηση ενεργής βιομηχανικής πολιτικής, σε μικρό ή μεγάλο βαθμό.

Αναφορικά με το ζήτημα της εκβιομηχάνισης μέσω υποκατάστασης εισαγωγών, παρατηρούμε ότι στις οικονομίες που εξετάσαμε είχε θετικά οφέλη. Σε θεωρητικό επίπεδο ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι οι κλασικές θεωρίες διατηρούν έντονες επιφυλάξεις αναγνωρίζοντας τα πιθανά μειονεκτήματα της πολιτικής υποκατάστασης εισαγωγών. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί ο Hirschman που θεωρούσε ότι η συγκεκριμένη πολιτική αποτελούσε λύση απέναντι στα εμπόδια που δημιουργούσε η ανισορροπία στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών (1958). Εντούτοις, η επιφυλακτικότητα των οικονομολόγων της σχολής δεν θα πρέπει να συγχέεται με απόρριψη της πολιτικής υποκατάστασης εισαγωγών. Οι κλασικές θεωρίες αντιλαμβάνονταν τα όρια του διεθνούς καταμερισμού εργασίας καθώς και το γεγονός ότι η διαδικασία εκβιομηχάνισης των φτωχών χωρών θα άλλαζε τον καταμερισμό αυτό⁵². Παράλληλα, η διαδικασία εκβιομηχάνιση θα επέφερε ως αποτέλεσμα κάποια υποκατάσταση εισαγωγών, καθώς οι νέες εκβιομηχανισμένες

⁵² «Με τη διάδοση της εκβιομηχάνισης παρατηρούμε ότι η βασική τάση του διεθνούς εμπορίου είναι να προσπερνά τις οικονομικά υπανάπτυκτες περιοχές και να κινείται μεταξύ των ανεπτυγμένων βιομηχανικών περιοχών» (Nurkse, 1952, σ. 263).

χώρες θα παρήγαγαν προϊόντα που προηγουμένως εισήγαγαν. Αφενός, η πολιτική υποκατάστασης εισαγωγών δεν έπρεπε να είναι αυτοσκοπός, αλλά αποτέλεσμα της διαδικασίας εκβιομηχάνισης⁵³ και αφετέρου η ανεξέλεγκτη προστασία της νηπιακής βιομηχανίας πιθανόν να δημιουργούσε σημαντικά προβλήματα⁵⁴ και να μετατρέποταν σε εργαλείο άντλησης προσόδου. Οι ανησυχίες τους κάθε άλλο παρά αβάσιμες ήταν όπως έδειξε η εμπειρία (Krueger, 1990), και αυτό το σημείο δεν τους αναγνωρίζεται συχνά. Επιπλέον, λόγω της στατικής προσέγγισης που είχε η σχολή για την τεχνολογική αλλαγή, ήταν αρκετά δύσκολο να προβλέψει ότι η υποκατάσταση εισαγωγών θα μπορούσε να είναι βασικό εργαλείο για την τεχνολογική αναβάθμιση αναδυόμενων οικονομιών, ενώ η ύπαρξη τεχνολογικών εξωτερικοτήτων μπορεί να προκαλέσει παγίδες κερδοφορίας και φτώχειας (Ros, 2008; 2013).

Ένα εξίσου σημαντικό στοιχείο που συνδέει την εκβιομηχάνιση μέσω υποκατάστασης εισαγωγών τόσο με τη διάχυση της τεχνολογίας όσο και με την ύπαρξη κάθετων οικονομικών εξωτερικοτήτων⁵⁵ είναι η ύπαρξη τοπικών συνδέσεων, όπως τις περιέγραφε ο Hirschman. Στις μελέτες που εξετάσαμε η τεχνολογική αναβάθμιση είναι πιθανότερη όταν προκύπτουν συνδέσεις με εγχώριους παραγωγούς. Οι προς τα εμπρός και προς τα πίσω συνδέσεις είναι ιδιαίτερα σημαντικές στον τομέα της τεχνολογικής αναβάθμισης της παραγωγής, στοιχείο που η σχολή και ειδικότερα ο Hirschman ήταν ιδιαίτερα δύσκολο να προβλέψει την εποχή που έγγραφε. Επιπλέον, στις περιπτώσεις που δεν αναπτύσσονται σημαντικές τοπικές συνδέσεις (π.χ. Βραζιλία) διακυβεύεται η μακροοικονομική σταθερότητα και ειδικότερα η ισορροπία στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών με δυσάρεστα αποτελέσματα για την μακροχρόνια ανάπτυξη. Αντίστοιχα, δημιουργούνται ερωτήματα και προβληματισμοί σχετικά με την επίτευξη τεχνολογικής αναβάθμισης μέσω άμεσων ξένων επενδύσεων⁵⁶ ενισχύοντας εκ νέου τη θέση του Nurkse ότι το κεφάλαιο θα πρέπει να αναπτύσσεται και εγχώρια.

⁵³ «Η δημιουργία νηπιακής βιομηχανίας πρέπει να έχει προτεραιότητα σε σχέση με την προστασία της». (Nurkse, 1953/2009, σ. 174)

⁵⁴ «Η βασική αρχή ότι κάποιες ιδέες απαιτούν περιορισμένη μονοπωλιακή προστασία εάν πρόκειται να αναπτυχθούν είναι γενικά αποδεκτή. Είναι επίσης γενικά αποδεκτό ότι η προστασία πρέπει να είναι περιορισμένη σε χρόνο αλλιώς θα θέσει σε κίνδυνο την ανάπτυξη» (Lewis, 1955, σ. 99).

⁵⁵ Ο Ros (2013) αναφέρει ότι οι κάθετες οικονομικές εξωτερικότητες υπάρχουν, όταν οι επιχειρήσεις αλληλεπιδρούν ως προμηθευτές και καταναλωτές μεταξύ τους σημειώνοντας δημιουργώντας προς τα εμπρός και προς τα πίσω συνδέσεις στο μοτίβο της θεωρίας του Hirschman.

⁵⁶ Αντίστοιχα ευρήματα προκύπτουν και από την μελέτη των Jarreau & Poncet (2012) για την περίπτωση της Κίνας όπου προκύπτει ότι η διάχυση τεχνολογίας και μεγαλύτερη προστιθέμενη αξία υφίσταται στη δραστηριότητα των εγχώριων επιχειρήσεων και όχι τόσο των ξένων, ενώ οι Lectard &

Ένα σημείο που δεν εξετάστηκε ενδελεχώς στα πλαίσια αυτής της εργασίας αλλά αξίζει αναφοράς είναι το ζήτημα του διεθνούς εμπορίου. Σε θεωρητικό επίπεδο αναφέρθηκε ο «πεσιμισμός εμπορίου» που διακατείχε τη σχολή καθώς και η κριτική απέναντι στη θεωρία του συγκριτικού πλεονεκτήματος. Οι μελέτες περίπτωσης δεν επιβεβαιώνουν τον πεσιισμό εμπορίου, ωστόσο δεν επιβεβαιώνουν και ότι η συμμετοχή στο διεθνή καταμερισμό συνεπάγεται αυτόματα και μεγιστοποίηση της ευημερίας. Η περίπτωση της Βραζιλίας είναι χαρακτηριστική, καθώς η προώθηση εξαγωγών επιβάρυνε διαχρονικά το ισοζύγιο εξωτερικών πληρωμών. Το ίδιο φαινόμενο εμφανίζεται και στις περιπτώσεις των δυο Ασιατικών οικονομιών⁵⁷ αλλά όχι σε τόσο έντονο βαθμό, καθώς μακροπρόθεσμα η προώθηση εξαγωγών μεταποιητικών αγαθών απέδωσε και τελικά η ανισορροπία αμβλύθηκε, ενώ παράλληλα ενισχύονταν οι πολιτικές υποκατάστασης εισαγωγών. Ωστόσο, ο βασικός λόγος για αυτές τις ανισορροπίες είναι η δομή της εγχώριας παραγωγής και σε μικρότερο βαθμό ο μηχανισμός του διεθνούς εμπορίου. Αν και ο πεσιμισμός εμπορίου της σχολής επικεντρωνόταν περισσότερο σε πρωτογενή αγαθά (καθώς αυτά ήταν και είναι οι βασικές εξαγωγές των φτωχών χωρών), δεν μπορούμε να αποκλείσουμε ότι οι διεθνείς τιμές δεν θα καταρρεύσουν για μεταποιητικά αγαθά εντάσεως εργασίας, δημιουργώντας ανισορροπίες και οικονομική αστάθεια σε όσες χώρες εξειδικεύονται σε αυτά.

Και στις τρεις περιπτώσεις η συμμετοχή στο διεθνές εμπόριο γίνεται με σκοπό την ενίσχυση της εκβιομηχάνισης μέσω υποκατάστασης εισαγωγών. Συνήθως, στις κριτικές απέναντι στη σχολή, αποσιωπάται ότι οι κλασικοί ουδέποτε ήταν υπέρμαχοι των πολιτικών αυτάρκειας και απομονωτισμού και αυτό γίνεται σαφές ήδη από το πρώτο άρθρο του Rosenstein-Rodan (1943). Οι πολιτικές αυτάρκειας έχουν τεράστιο κόστος και αυτό οι κλασικοί το γνώριζαν⁵⁸, γι' αυτό προέτρεπαν σε ανάπτυξη εγχώριας βιομηχανίας που θα οδηγούσε σε συμμετοχή στο διεθνή καταμερισμό εργασίας με καλύτερους όρους. Από την εμπειρική μελέτη παρατηρούμε ότι η

Rougier (2018) αναφέρουν ότι η εξάρτηση από άμεσες ξένες επενδύσεις για εισαγωγή κεφαλαίου δεν μπορεί να υποκαταστήσει μια συνεκτική στρατηγική ανάπτυξης εγχώριων ικανοτήτων καθώς δεν φαίνεται να επιτυγχάνεται ευρύτερη τεχνολογική διάχυση στην οικονομία, εκτός των προϊόντων που επικεντρώνουν τις επενδύσεις αυτές.

⁵⁷ Ο Wade σημειώνει ότι η Κορέα και η Ταϊβάν είχαν μόνιμο έλλειμμα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών κατά την περίοδο ταχείας εκβιομηχάνισης, που καλυπτόταν από την οικονομική βοήθεια των ΗΠΑ, καθώς ήταν υπερβολικά εξαρτημένες από εισαγωγές για την διαδικασία εκβιομηχάνισης (2018)

⁵⁸ «Όπως το ελεύθερο εμπόριο δεν δημιουργεί πλήρη απασχόληση, έτσι και ο περιορισμός του μπορεί να δημιουργεί αριθμητική αύξηση της απασχόλησης, δεν δημιουργεί ωστόσο ευημερία» (Nurkse, 1947/2009, σ. 59)

ανάπτυξη και προώθηση προϊόντων μεταποίησης αναδιαμόρφωσε το καλάθι εξαγωγών και ενίσχυσε την εξαγωγική δραστηριότητα, ακόμη και στην περίπτωση της Βραζιλίας που αντιμετώπιζε προβλήματα στην εξαγωγική της δραστηριότητα. Αυτό το στοιχείο υποδεικνύει ότι οι χώρες αυτές ενίσχυσαν την θέση τους στον διεθνή καταμερισμό εργασίας και βασική αιτία ήταν η εκβιομηχάνιση και οι εξαγωγές μεταποιητικών αγαθών.

Αναφορικά με το ζήτημα της Μεγάλης Ώθησης μπορούμε να πούμε ότι η εμπειρία διαφοροποιείται αισθητά από την θεωρία της ισόρροπης ανάπτυξης. Σε επίπεδο άσκησης πολιτικής, η μεγάλη ώθηση αξιοποιήθηκε για την ανάπτυξη της βαριάς και χημικής βιομηχανίας (στις περιπτώσεις της Κορέας και της Βραζιλίας). Το θετικό αποτέλεσμα ήταν η ανάπτυξη των συγκεκριμένων κλάδων, όμως ταυτόχρονα δημιουργήθηκαν ανισορροπίες και νέα εμπόδια στην αναπτυξιακή πορεία. Το μέγεθος των πόρων που απαιτούνται για την επίτευξη της μεγάλης ώθησης - και ειδικότερα οι επενδύσεις σε κεφάλαιο - είναι ιδιαίτερα μεγάλο, ενώ παράλληλα οι βιομηχανίες αυτές χαρακτηρίζονται από μεγάλη περίοδο ωρίμανσης των επενδύσεων και μικρό παράθυρο ευκαιρίας ώστε να αποκτήσουν διεθνή ανταγωνιστικότητα (Auty, 1992). Οι πολιτικές μεγάλης ώθησης μπορούν να αποδώσουν, ωστόσο ο παράγοντας του ευνοϊκού διεθνούς περιβάλλοντος και μιας αρκετά αποτελεσματικής κυβερνητικής πολιτικής δεν θα πρέπει να υποτιμάται. Τέλος, μια μεγάλη ώθηση της βιομηχανίας προϋποθέτει πολύ αυστηρή μακροοικονομική πολιτική, καθώς οι προκαλούμενες ανισορροπίες θα επιφέρουν πληθωρισμό και ανατίμηση ισοτιμίας (ο.π.). Οι πολιτικές μεγάλης ώθησης μπορούν να επιφέρουν θετικά αποτελέσματα, χωρίς ωστόσο να παραβλέπουμε ότι ενέχουν και τεράστιο ρίσκο.

Η ουσιώδης ωστόσο διαφορά μεταξύ θεωρίας και εμπειρίας είναι ότι, σε θεωρητικό επίπεδο η μεγάλη ώθηση οδηγεί σε ισόρροπη ανάπτυξη καθώς οι παράλληλες επενδύσεις σε διαφορετικούς τομείς θα ενεργοποιήσουν την εγχώρια αγορά λόγω της ύπαρξης οικονομικών εξωτερικοτήτων. Από τις μελέτες προκύπτει ότι οι πολιτικές μεγάλης ώθησης συνήθως εφαρμόστηκαν με στόχο την τεχνολογική αναβάθμιση και ειδικότερα την βιομηχανική εμβάθυνση, αφού προηγουμένως η οικονομία επιτύγχανε ένα ελάχιστο επίπεδο ανάπτυξης. Αυτό είναι λογικό αν αναλογιστούμε το προκαλούμενο κόστος των πολιτικών αυτών. Επιπλέον, παρατηρούμε ότι η μεγάλη ώθηση μπορεί να επιτευχθεί τόσο υπό καθεστώς έντονου προστατευτισμού (Βραζιλία), όσο και σε πλαίσιο έντονης εξαγωγικής δραστηριότητας (Κορέα). Η εμπειρία ωστόσο δείχνει ότι η εξαγωγική δραστηριότητα

μιας οικονομίας μπορεί να ενισχύσει την επιτυχία της μεγάλης ώθησης, καθώς αμβλύνει τα προβλήματα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Το συμπέρασμα αυτό, επιβεβαιώνει τη θέση του Ros (2013) ότι το επιχείρημα της μεγάλης ώθησης δεν μπορεί να σταθεί σε μια ανοιχτή οικονομία που αντιμετωπίζει εξωτερική ζήτηση για τα προϊόντα της. Ωστόσο, ισχύει στις περιπτώσεις που υπάρχουν τεχνολογικές εξωτερικότητες ή κάθετες οικονομικές εξωτερικότητες (ο.π.), καθώς όπως παρατηρήσαμε οι μεγάλη ώθηση στα παραδείγματά μας έγινε με στόχο την τεχνολογική αναβάθμιση, πιθανόν σε μια προσπάθεια να εσωτερικεύσει η οικονομία τις τεχνολογικές εξωτερικότητες ή να υπερβεί τις αντί-οικονομίες που αυτές προκαλούν.

Κλείνοντας σημειώνουμε ότι κριτικές όπως αυτή που ασκεί ο Bauer για ενίσχυση της εξωτερικής εξάρτησης σε περίπτωση εφαρμογής των θεωριών της μεγάλης ώθησης (1969) αποδεικνύονται εν μέρει σωστές, εντούτοις οι πιο εύστοχες κριτικές απέναντι στις κλασικές θεωρίες τελικά προέρχονται από τους κόλπους της ίδιας της θεωρίας. Ο Streeten (1979) σημείωνε ότι οι θεωρίες αυτές έπесαν θύμα της επιτυχίας τους καθώς τα προβλήματα που επίλυσαν δημιούργησαν νέα προβλήματα, όπως παρατηρήσαμε εμπειρικά με τις πολιτικές μεγάλης ώθησης. Αντίστοιχα επιβεβαιώνεται η κριτική-αυτοκριτική του Hirschman (2013) καθώς το βασικότερο συμπέρασμα από τις μελέτες περίπτωσης είναι ότι δεν υπάρχει μόνο μια συνταγή επιτυχίας στο πεδίο της ανάπτυξης. Η ανάπτυξη κάθε οικονομίας συνδέεται στενά με το ιστορικό και οικονομικό παρελθόν της και η διαφοροποίηση από αυτό το παρελθόν δεν είναι εύκολη, ούτε πάντα εφικτή. Η εφαρμογή ίδιων ή παρεμφερών πολιτικών σε δύο διαφορετικές οικονομίες πιθανόν να επιφέρει εντελώς αντίθετα αποτελέσματα. Επιπλέον, η εμπειρία δείχνει ότι η διαδικασία μετάβασης από μια φτωχή αγροτική οικονομία σε μια εκβιομηχανισμένη οικονομία μεσαίου εισοδήματος είναι δύσκολη και αντιμέτωπη με σοβαρά εμπόδια. Σε αυτή τη διαδικασία μετάβασης τα εργαλεία των Κλασικών Θεωριών Ανάπτυξης παρά τα ελλείμματα και τις αντιφάσεις τους αναμετρώνται σοβαρά με τα πραγματικά προβλήματα της αναπτυξιακής διαδικασίας και δίνουν κατευθύνσεις που όπως είδαμε παραπάνω, ανταποκρίνονται καλύτερα στην οικονομική πραγματικότητα των αναπτυσσόμενων οικονομιών.

Συμπεράσματα

Στα προηγούμενα κεφάλαια αναλύσαμε το θεωρητικό υπόβαθρο των Κλασικών Θεωριών Ανάπτυξης και εξετάσαμε τρεις (3) μελέτες περίπτωσης αναπτυσσόμενων οικονομιών κατά τη μεταπολεμική περίοδο με σκοπό την άντληση συμπερασμάτων που θα μας επέτρεπαν να προσεγγίσουμε εμπειρικά τις συγκεκριμένες θεωρίες.

Από τις μελέτες περίπτωσης προκύπτει ότι η επιτυχημένη εκβιομηχάνιση επιφέρει θετικές δομικές αλλαγές σε μια φτωχή οικονομία και βασικός παράγοντας για την αδιάκοπη πορεία αυτής της διαδικασίας είναι η τεχνολογική αλλαγή. Στη διαδικασία μετασχηματισμού της οικονομίας από φτωχή οικονομία πρωτογενών αγαθών σε μια δυναμική οικονομία μεσαίου εισοδήματος, η μακροοικονομική σταθερότητα και η ενεργή κρατική παρέμβαση φαίνεται να επιδρούν θετικά.

Αναφορικά με τις Κλασικές Θεωρίες Ανάπτυξης, παρατηρούμε ότι αξιοποιούν εργαλεία ανάλυσης που ανταποκρίνονται σε μεγάλο βαθμό στις αντικειμενικές δυσκολίες της αναπτυξιακής διαδικασίας. Παρά ταύτα, προκύπτουν ζητήματα με τον τρόπο που η σχολή αντιλαμβάνεται την τεχνολογική αλλαγή, όπως και εμπειρικές διαφοροποιήσεις κατά την εφαρμογή των πολιτικών μεγάλης ώθησης που πιθανόν να οδηγούν σε ανισορροπίες.

Συνοψίζοντας, παρατηρούμε ότι στοιχεία της θεωρίας όπως, η ανάγκη συσσώρευσης κεφαλαίου μέσω μεγάλου όγκου επενδύσεων, η ανάγκη εκβιομηχάνισης των φτωχών οικονομιών και η κρατική παρέμβαση ως αναπτυξιακό εργαλείο και ως εργαλείο υπέρβασης των αποτυχιών της αγοράς, έχουν θετικά αποτελέσματα στην διαδικασία ανάπτυξης των φτωχών οικονομιών. Επιπλέον, σε εμπειρικό επίπεδο κανένα παράδειγμα δεν αξιοποιεί μηχανισμούς όπως το ελεύθερο εμπόριο και η ελεύθερη αγορά για την επίτευξη δομικού μετασχηματισμού της οικονομίας ή την επίτευξη ευημερίας.

Τέλος, από την εργασία αναδεικνύονται ζητήματα για τη θεωρία της οικονομικής ανάπτυξης που χρήζουν επανεξέτασης. Η εκ νέου δημιουργία διακριτού ακαδημαϊκού αντικειμένου με επίκεντρο τα αναπτυξιακά οικονομικά που θα διαφοροποιείται από τα οικονομικά της γενικής ισορροπίας, ο επανακαθορισμός του ρόλου του κράτους στην οικονομική διαδικασία σε μια πιο αντικειμενική και λιγότερο ιδεολογική κατεύθυνση, καθώς και η μελέτη ζητημάτων όπως η βιομηχανική πολιτική θα πρέπει να απασχολήσουν εκ νέου την οικονομική επιστήμη.

Όπως επιβεβαιώνει η ιστορία, οι μεγάλες θεωρίες στην οικονομική επιστήμη και ειδικότερα στην αναπτυξιακή θεωρία δεν μπορούν να απαντήσουν σε όλα τα προβλήματα της οικονομικής διαδικασίας, ωστόσο μπορούν να αναλύουν και να αντιμετωπίζουν σφαιρικότερα το ζήτημα καθώς και να αναπτύσσουν πιο λειτουργικά εργαλεία που να ανταποκρίνονται στα πραγματικά προβλήματα που δημιουργεί η φτώχεια και η ανάπτυξη⁵⁹.

⁵⁹ Άλλωστε συχνά παραβλέπεται ότι τα συμβατικά οικονομικά αποτελούν και αυτά μια μεγάλη θεωρία (ίσως τη μεγαλύτερη), με βασικό πυρήνα την επίτευξη γενικής ισορροπίας (εκκαθάριση του οικονομικού συστήματος) υπό συνθήκες ελεύθερης αγοράς και τέλει ανταγωνισμού.

Βιβλιογραφία

- Alacevich, M. (2011). Early Development Economics Debates Revisited. *Journal of the History of Economic Thought*, 33 (2), σσ. 145-171.
- Alacevich, M. (2017). Theory and practice in development economics. *History of Political Economy*, 49 (Supplement), σσ. 264-291.
- Alam, S. M. (1989). The South Korean 'Miracle': Examining the Mix of Government and Markets. *The Journal of Developing Areas*, 23 (2), σσ. 233-258.
- Amsden, A. H. (1985). The State and Taiwan's Economic Development. Στο P. B. Evans, D. Rueschemeyer, & T. Skocpol, *Bringing the State Back In* (σσ. 78-106). New York: Cambridge University Press.
- Ascher, W. (1996). The Evolution of Postwar Doctrines in Development Economics. *History of Political Economy*, 28 (Supplement), σσ. 312-336.
- Auty, R. M. (1991). Creating Competitive Advantage: South Korean Steel and Petrochemicals. *Tudschripr voor Econ. en Soc. Geografie*, 82 (1), σσ. 15-29.
- Auty, R. M. (1995). Industrial Policy, Sectoral Maturation, and Postwar Economic Growth in Brazil: The Resource Curse Thesis. *Economic Geography*, 71 (3), σσ. 257-272.
- Auty, R. M. (1992). The macro impacts of Korea's Heavy industry drive re-evaluated. *The Journal of Development Studies*, 29 (1), σσ. 24-48.
- Azariadis, C., & Stachurski, J. (2005). Poverty Traps. Στο P. Aghion, & S. M. Durlauf (Επιμ.), *Handbook of Economic Growth, Volume 1A* (σσ. 296-384). North Holland: Elsevier Science Publishing.
- Bacha, E. L. (1986). External Shocks and Growth Prospects: The Case of Brazil, 1973-89. *World Development*, 14 (8), σσ. 919-936.
- Barbosa, F. d. (1998). Economic Development: The Brazilian Experience. Στο A. Hosono, & N. Saavedra-Rivano, *Development Strategies in East Asia and Latin America* (σσ. 69-87). London: Macmillan Press LTD.
- Bardhan, P. (1993). Economics of Development and the Development of Economics. *Journal of Economic Perspectives*, 7 (2), σσ. 129-142.
- Bauer, P. T. (1969). Dissent on Development. *Scottish Journal of Political Economy*, 16 (3), σσ. 75-94.
- Bauer, P. T. (1965). *The Vicious Circle of Poverty: Reality or Myth?* Ανάκτηση 31/3/2020, από <https://www.panarchy.org/bauer/viciouscircle.html>

- Baumol, W. J. (1999). Retrospectives: Say's Law. *Journal of Economic Perspectives*, 13 (1), σσ. 195-204.
- Bhagwati, J. N. (2000). *The Wind of the Hundred Days: How Washington Mismanaged Globalization*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Bhatt, V. V. (1964). Theories of Balanced and Unbalanced Growth: a Critical Appraisal. *Kyklos*, 17 (4), σσ. 612-626.
- Bianchini, F. (1991). The Third Italy: Model or myth? *Ekistics*, 58 (350/351), σσ. 336-345.
- Boianovsky, M. (2016). The structuralist research program in development economics. Στο C. Sunna, & D. Gualerzi (Επιμ.), *Development Economics in the Twenty-First Century* (σσ. 88-103). London: Routledge.
- Britto, G., Romero, J., Freitas, E., & Coelho, C. (2016). The Great Divide: Economic Complexity and Development Paths in Brazil and South Korea. *Anais do 1º Encontro da Nacional de Economia Industrial e Inovação*, 3 (4), σσ. 1404-1425.
- Bruton, H. J. (1957). The Short-Run Problem of Growth in Underdeveloped Countries. *Kyklos*, 10 (3), σσ. 281-301.
- Burlamaqui, L., Souza, J. A., & Barbosa-Filho, N. H. (2007). The Rise and Halt of Economic Development in Brazil, 1945-2004: Industrial Catching-up, Institutional Innovation and Financial Fragility. Στο H.-J. Chang, *Institutional Change and Economic Development* (σσ. 239-260). New York: United Nations University Press.
- Castro, A. B. (1994). Renegade Development: Rise and Demise of State-Led Development in Brazil. Στο W. C. Smith, C. H. Acuna, & E. A. Gamarra, *Democracy, Markets, and Structural Reform in Latin America: Argentina, Bolivia, Brazil, Chile and Mexico* (σσ. 183-214). Florida: North-South Center Press.
- Chang, H.-J. (2011). *23 Thing Things They Don't Tell You About Capitalism*. London: Penguin Press.
- Chang, H.-J. (2008). *Bad samaritans: the myth of free trade and the secret history of capitalism*. New York: Bloomsbury Press.
- Chang, H.-J. (1993). The political economy of industrial policy in Korea. *Cambridge Journal of Economics*, 17 (2), σσ. 131-157.

- Chenery, H. B. (1975). The Structuralist Approach to Development Policy. *The American Economic Review*, 65 (2), σσ. 310-316.
- Chenery, H. B., & Syrquin, M. (1975). *Patterns of Development, 1950-1970*. London: Oxford University Press.
- Chenery, H. B., Sherman, R., & Syrquin, M. (1986). *Industrialization and Growth: A Comparative Study*. London: Oxford University Press.
- Cheng, T.-j. (1993b). Guarding the Commanding Heights: The State as Banker in Taiwan. Στο S. Haggard, C. H. Lee, & S. Maxfield, *The Politics of Finance in Developing Countries* (σσ. 55-92). New York: Conwell University Press.
- Cheng, T.-j. (1993). Distinctions between the Taiwanese and Korean approaches to economic development. *The Journal of East Asian Affairs*, 7 (1), σσ. 116-136.
- Cheng, T.-j. (1990). Political Regimes and Development Strategies: South Korea and Taiwan. Στο G. Gereffi, & D. L. Wyman, *Manufacturing Miracles: Path of Industrialization in Latin America and East Asia* (σσ. 139-178). New Jersey: Princeton University Press.
- Chou, T.-C. (1985). The Pattern and Strategy of Industrialization in Taiwan: Specialization and Offsetting Policy. *The Developing Economies*, 23 (2), σσ. 138-157.
- Chu, W.-W. (1994). Import Substitution and Export-Led Growth: A Study of Taiwan's Petrochemical Industry. *World Development*, 22 (5), σσ. 781-794.
- Chu, W.-w. (1999). *Industrial Growth and Small and Medium-sized Enterprises: The Case of Taiwan*. Taipei: Sun Yat-Sen Institute for Social Sciences and Philosophy.
- Chu, Y.-h. (2007). Re-engineering the Developmental State in an Age of Globalization: Taiwan in Defiance of Neoliberalism. Στο M.-e. Woo, *Neoliberalism and Institutional Reform in East Asia: A Comparative Study* (σσ. 91-121). New York: Palgrave Macmillan.
- Connolly, M., & Yi, K.-M. (2015). How Much of South Korea's Growth Miracle Can Be Explained by Trade Policy? *American Economic Journal: Macroeconomics*, 7 (4), σσ. 188-221.
- Datta-Chaudhuri, M. K. (1981). Industrialization and Foreign Trade: The Development Experiences of South Korea and The Phillippines. Στο E. Lee, *Export-Led Industrialization and Development* (σσ. 47-78). Geneva: ILO, Asian Employment Programme.

- Datta-Chaudhuri, M. (1990). Market Failure and Government Failure. *Journal of Economic Perspectives*, 4 (3), σσ. 25-39.
- D'Onofrio, F., & Serra, G. (2019). Arthur Lewis and the Classical Foundation of "Development": Economic History and Institutional Change. *Research in the History of Economic Thought and Methodology*, 37A, σσ. 157-164.
- Emmerij, L. (2006). *Turning Points in Development Thinking and Practice*. Research Paper 2006-2008: World Institute for Development Economics Research.
- Enos, J. (1984). Government Intervention in the Transfer of Technology: the case of South Korea. *IDS Bulletin*, 15 (2), σσ. 26-31.
- Esho, H. (1991). The Formation and Development of the 'Korean Model' of Development Strategy. *KEIZAI SHIRIN (The Hosei University Economic Review)*, 58 (3-4), σσ. 21-44
- Etkowitz, H & Brisolla, S. N. (1999). Failure and success: the fate of industrial policy in Latin America and South East Asia, *Research Policy*, 28, σσ. 337-350
- Friedman, M. (1957). *A Theory of the Consumption Function*. New York: National Bureau of Research.
- Foroohar, R. (2019). *American economic policy goes back to its roots*. Ανάκτηση 20/8/2020, από <https://www.ft.com/content/66bba570-8958-11e9-97ea-05ac2431f453>
- Gereffi, G., & Evans, P. (1981). Transnational Corporations, Dependent Development, and State Policy in the Semiperiphery: A Comparison of Brazil and Mexico. *Latin American Research Review*, 16 (3), σσ. 31-64.
- Godley, M. R. (1987). Socialism with Chinese Characteristics: Sun Yatsen and the International Development of China. *The Australian Journal of Chinese Affairs*, 18, σσ. 109-123.
- Gollin, D. (2014). The Lewis Model: A 60-Year Retrospective. *Journal of Economic Perspectives*, 28 (3), σσ. 71-88.
- Gualerzi, D. (2016). Albert Hirschman: Unbalanced growth theory. Στο C. Sunna, & D. Gualerzi (Επιμ.), *Development Economics in the Twenty-First Century* (σσ. 33-50). New York: Routledge.
- Gualerzi, D., & Sunna, C. (2016). The rise and decline of development economics in the history of economic thought. Στο C. Sunna , & D. Gualerzi (Επιμ.), *Development Economics in the Twenty-First Century* (σσ. 1-13). New York: Routledge.

- Guimarães, A. Q. (2010). State Capacity and Economic Development: The Advances and Limits of Import Substitution Industrialization in Brazil. *Luso-Brazilian Review*, 47 (2), σσ. 49-73.
- Harvie, C., & Lee, H.-H. (2003). Export-Led Industrialisation and Growth: Korea's Economic Miracle, 1962-1989. *Australian Economic History Review*, σσ. 256-286.
- Healey, D. T. (1972). Development Policy: New Thinking About an Interpretation. *Journal of Economics Literature*, 10 (3), σσ. 757-797.
- Hirschman, A. O. (1984). A dissenter's confession: "The strategy of economic development" revisited. Στο G. M. Meier, & D. Seers (Επιμ.), *Pioneers in development* (σσ. 87-111). London: Oxford University Press.
- Hirschman, A. O. (2013). The Rise and Decline of Development Economics. Στο J. Adelman (Επιμ.), *The Essential Hirschman*. New Jersey: Princeton University Press.
- Hirschman, A. O. (1958). *The Strategy of Economic Development*. New Haven: Yale University Press.
- Hsieh, M. F. (2016). Embedding the Economy: The State and Export-Led Development in Taiwan. Στο Y.-W. Chu, *The Asian Developmental State: Reexaminations and New Departures* (σσ. 73-96). New York: Palgrave Macmillan.
- Hsien, P. (2019). *The Key Role Taiwan Will Play in Industry 4.0*. Ανάκτηση 29/5/2020, από <https://www.entrepreneur.com/article/341247>
- Hu, M.-W., & Schive, C. (1998). The Changing Competitiveness of Taiwan's Manufacturing SMEs. *Small Business Economics*, 11 (4), σσ. 315-326.
- Jarreau, J., & Poncet, S. (2012). Export sophistication and economic growth: Evidence from China. *Journal of Development Economics*, 97, σσ. 281-292.
- Jones, L. P., & Sakong, I. (1980). *Government, business, and entrepreneurship in economic development: The Korean case*. London: Harvard University Press.
- Kaldor, N. (1968). Productivity and Growth in Manufacturing Industry: A Reply. *Economica: New Series*, 35 (140), σσ. 385-391.
- Kattel, R., Kregel, J. A., & Reinert, E. S. (2009). The Life and Work of Ragnar Nurkse. Στο R. Kattel, J. A. Kregel, & E. S. Reinert (Επιμ.), *Ragnar Nurkse: Trade and Development*. London: Anthem Press.

- Khan, A. A. (1960). Disguised Unemployment and Capital Formation. *The Punjab University Economist*, 1 (3), σσ. 13-27.
- Killick, T. (2010). *Development Economics in Action: A study of economic policies in Ghana* (2η εκδ.). New York: Routledge.
- Kim, D., Oh, Y.-S., Kim, K., Abrenica, M. V., Pinheiro, M. C., & Yun, C. (2013). *International Comparisons of Processes and Policies for Developing Heavy and Chemical Industries*. Seoul: Korea Institute for Industrial Economics and Trade.
- Kim, H.-A. (2011). Heavy and Chemical Industrialization, 1973-1979: South Korea's Homeland Security Measures. Στο H.-A. Kim, & C. W. Sorensen, *Reassessing the Park Chung Hee Era, 1961-1979: Development, Political Thought, Democracy, and Cultural Influence* (σσ. 19-42). Seattle: University of Washington Press.
- Kim, H.-A., & Sorensen, C. W. (2011). *Reassessing the Park Chung Hee Era, 1961-1979: Development, Political Thought, Democracy, and Cultural Influence*. Seattle: University of Washington Press.
- Kindleberger, C. P. (1990). *Economic Laws and Economic History (Raffaele Mattioli Lectures)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kirkpatrick, C., & Barrientos, A. (2004). The Lewis Model after 50 Years. *The Manchester School*, 72 (6), σσ. 679-690.
- Kohli, A. (2004). *State-Directed Development: Political Power and Industrialization in the Global Periphery*. New York: Cambridge University Press.
- Kohli, A. (1994). Where Do High Growth Political Economies Come From? The Japanese Lineage of Korea's "Developmental State". *World Development*, 22 (9), σσ. 1269-1293.
- Kreickemeier, U., & Wrona, J. (2017). *Industrialisation and the Big Push in a Global Economy*. Discussion Paper No 249: Düsseldorf Institute for Competing Economics.
- Krieckhaus, J. (2002). Reconceptualizing the Developmental State: Public Savings and Economic Growth. *World Development*, 30 (10), σσ. 1697-1712.
- Krueger, A. O. (1990). Government Failures in Development. *Journal of Economic Perspectives*, 4 (3), σσ. 9-23.
- Krugman, P. (1995). *Development, Geography, and Economic Theory (Ohlin Lectures)*. Cambridge: MIT Press.

- Krugman, P. (1992). Toward a counter-counter revolution in development theory. Στο *Proceedings of the World Bank Annual Conference on Development Economics* (σσ. 15-38). Washington DC: World Bank.
- Kuo, S. W., & Liu, C. Y. (1999). The Development of the Economy of Taiwan. *Asian-Pacific Economic Literature* , σσ. 36-49.
- Lectard, P., & Rougier, E. (2018). Can Developing Countries Gain form Defying Comparative Advantage? Distance to Comparative Advantage, Export Diversification and Sophistication, and the Dynamics of Specialization. *World Development*, 102, σσ. 90-110.
- Leibenstein, H. (1957). *Economic Backwardness and Economic Growth*. New York: John Wiley.
- Lewis, A. W. (1980). Autobiographical Note. *Social & Economic Studies*, 29 (4), σσ. 1-4.
- Lewis, A. W. (1954). Economic Development with Unlimited Supplies of Labour. Στο A. N. Agarwala, & S. P. Singh (Επιμ.), *The Economics of Underdevelopment* (σσ. 400-449). Oxford: Oxford University Press 1958.
- Lewis, A. W. (1978). *Growth and Fluctuations, 1870 - 1913*. London: Allen & Unwin.
- Lewis, A. W. (1968). Reflections on Unlimited Labour. Στο L. E. Di Marco (Επιμ.), *International Economics and Development. Essays in Honour of Raul Previsch* (σσ. 75-96,). New York: Academic Press, 1972.
- Lewis, A. W. (1955). *Theory of Economic Growth*. London: Allen and Unwin.
- Lewis, A. W. (1958). Unlimited Labour. *The Manchester School*, 26 (1), σσ. 1-32.
- Liang, N. (1995). The Paradox of Export-Oriented Import Protection: Reassessing South Korea's Trade Policy. *The International Executive*, 37 (1) σσ. 35-59.
- Luedde-Neurath, R. (1988). State Intervention and Export-oriented Development in South Korea. Στο G. White, *Developmental States in East Asia* (σσ. 68-112). London: Macmillan Press.
- Maharatna, A. (2008). Development of What? An Exposition of the Politics of Development Economics. *SSRN Electronic Journal* .
- Martin, K. (1991). Modern Development Theory. Στο K. Martin (Επιμ.), *Strategies of Economic Development. Readings in the Political Economy of Industrialization* (σσ. 27-74). New York: Palgrave Macmillan.

- Mathur, A. (1966). Balanced v. Unbalanced Growth - A Reconciliary View. *Oxford Economic Papers*, 18 (2), σσ. 137-157.
- Meier, G. M. (1999). Capital and Development. *Asian Economic Journal*, 13 (4), σσ. 353-365.
- Meier, G. M. (1984). The Formative Period. Στο G. M. Meier, & D. Seers (Επιμ.), *Pioneers in Development*. New York: Oxford University Press.
- Mill, J. S. (2000). *Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy*.
Ανάκτηση 4/1/2020, από <https://delong.typepad.com/mill-questions.pdf>
- Murphy, K. M., Shleifer, A., & Vishny, R. W. (1989). Industrialization and the Big Push. *The Journal of Political Economy*, 97 (5), σσ. 1003-1026.
- Nadal, A. (2016). Recovering macroeconomic policy for development. Στο C. Sunna, & D. Gualerzi (Επιμ.), *Development Economics in the Twenty-First Century* (σσ. 143-160). New York: Routledge.
- Naqvi, S. N. (1996). The Significance of Development Economics. *World Development*, 24 (6), σσ. 975-987.
- Nelson, R. R. (1956). A Theory of the Low-Level Equilibrium Trap in Underdevelopment. *The American Economic Review*, 46 (5), σσ. 894-908.
- Nurkse, R. (1957a/2009). Balanced and Unbalanced Growth. Στο R. Nurske, *Trade and Development* (σσ. 329-358) (R. Kattel, J. A. Kregel, & E. S. Reinert, Επιμ.). London: Anthem Press.
- Nurkse, R. (1947/2009). Domestic and International Equilibrium. Στο R. Nurske, *Trade and Development* (σσ. 51-72) (R. Kattel, J. A. Kregel, & E. S. Reinert, Επιμ.). London: Anthem Press.
- Nurkse, R. (1961). Further Comments on Professor Rosenstein-Rodan's Paper. Στο H. S. Ellis, & H. C. Wallich (Επιμ.), *Economic Development for Latin America* (σσ. 74-81). New York: Stockton Press.
- Nurkse, R. (1957b/2009). International Trade Theory and Development Policy. Στο R. Nurske, *Trade and Development* (σσ. 359-384) (R. Kattel, J. A. Kregel, & E. S. Reinert, Επιμ.) London: Anthem Press.
- Nurkse, R. (1959). Notes on 'Unbalanced Growth'. *Oxford Economic Papers*, 11 (3), σσ. 295-297.
- Nurkse, R. (1953/2009). Problems of Capital Formation In Underdeveloped Countries. Στο R. Nurske, *Trade and Development* (σσ. 99-212) (R. Kattel, J. A. Kregel, & E. S. Reinert, Επιμ.) London: Anthem Press.

- Nurkse, R. (1952). Some International Aspects of the Problem of Economic Development. Στο A. N. Agarwala, & S. P. Singh (Επιμ.), *The Economics of Underdevelopment* (σσ. 256-271, 1958). New York: Oxford University Press.
- Nurse, K. (2009). Lewis, the Long Wave and Industrialization in the Periphery. Στο R. Kattel, J. A. Kregel, & E. S. Reinert (Επιμ.), *Ragnar Nurkse (1907-2007): Classical Development Economics and its Relevance for Today*. London: Anthem Press.
- Pournarakis, E. (1975). The Disguised Unemployment Controversy and the Capital Shortage Model. *Review of World Economics*, 111 (1), σσ. 100-120.
- Primi, A. (2007). Nurkse and the Early Latin American Structuralists: A Reflection on Development Theory, Industrialization and their Relevance Today. Στο R. Kattel, J. A. Kregel, & E. S. Reinert, *Ragnar Nurkse (1907-2007). Classical Development Economics and its Relevance for Today* (σσ. 119-146). London: Anthem Press.
- Rahman, H. (1961). Nurkse on Problems of Capital Formation in Under-developed Countries - A Critique. *The Punjab University Economist*, 2 (4), σσ. 1-23.
- Robinson, W. C. (1969). Types of Disguised Rural Unemployment and Some Policy Implications. *Oxford Economic Papers*, 21 (3), σσ. 373-386.
- Ros, J. (2008). Classical development theory. Στο A. Krishna Dutt, & J. Ros (Επιμ.), *International Handbook of Development Economics*, Vol. 1 (σσ. 111-124). Cheltenham UK: Edward Elgar.
- Ros, J. (2000). *Development Theory and the Economics of Growth*. University of Michigan Press.
- Ros, J. (2013). *Rethinking Economic Development, Growth, and Institutions*. Oxford: Oxford University Press.
- Rosenstein-Rodan, P. N. (1956). Disguised Unemployment and Underemployment in Agriculture. *Monthly Bulletin of Agricultural Economics and Statistics*, 6 (7-8), σσ. 1-7.
- Rosenstein-Rodan, P. N. (1984). Natura Facit Saltum: Analysis of the Disequilibrium Growth Process. Στο G. M. Meier, & D. Seers (Επιμ.), *Pioneers in development* (σσ. 205-221). London: Oxford University Press.
- Rosenstein-Rodan, P. N. (1961). Notes on the Theory of the 'Big Push'. Στο H. S. Ellis (Επιμ.), *Economic Development for Latin America* (σσ. 57-81). London: Palgrave Macmillan.

- Rosenstein-Rodan, P. N. (1943). Problems of Industrialisation of Eastern and South-Eastern Europe. *The Economic Journal*, 53 (210/211), σσ. 202-211.
- Rosenstein-Rodan, P. N. (1944). The International Development of Economically Backward Areas. *International Affairs*, 20 (2), σσ. 157-165.
- Rosenstein-Rodan, P. (1957). *The Objectives of United States Economic Assistance Programs*. Washington, D.C.: MIT Center for International Studies.
- Schneider, B. R. (1999). The Desarrolista State in Brazil and Mexico. Στο M. Woo-Cumings, *The Developmental State* (σσ. 276-305). New York: Cornell University Press.
- Scitovsky, T. (1954). Two Concepts of External Economies. *Journal of Political Economy*, 62 (2), σσ. 143-152.
- Shive, C., & Lee, H.-F. (1999). Public Policies in the Taiwan Economy: The Nurturing of a Market Economy. Στο F. G. Adams, & W. E. James, *Public Policies in East Asian Development: Facing New Challenges* (σσ. 93-109). London: Praeger.
- Singer, H. W. (1949). Economic Progress in Underdeveloped Countries. *Social Research*, 16 (1), σσ. 1-11.
- Skott, P., & Ros, J. (1997). The "Big Push" in an Open Economy with Nontradable Inputs. *Journal of Post Keynesian Economics*, 20 (1), σσ. 149-162.
- Stiglitz, J. E. (1992). Comment on "Toward a Counter-Counterrevolution in Development Theory," by Krugman. Στο *Proceedings of the World Bank Annual Conference on Development Economics, 1992*. Washington, DC: Supplement to The World Bank Economic Review and the World Bank Research Observer.
- Streeten, P. (1979). Development Ideas in Historical Perspective. Στο A. O. Hirschman (Επιμ.), *Toward a New Strategy for Development: A Rothko Chapel Colloquim* (σσ. 21-52). New York: Pergamon Press.
- Teitel, S., & Thoumi, F. E. (1986). From Import Substitution to Exports: The Manufacturing Exports Experience of Argentina and Brazil. *Economic Development and Cultural Change*, 34 (3), σσ. 455-490.
- UN. (1951). *Measures for the Economic Development of Under-Developed Countries, Report by a Group of Experts*. New York: United Nations.
- Valensisi, G. (2009). Dualism and the Big Push. Στο N. Salvadori, & P. Commendatore (Επιμ.), *Geography, Structural Change and Economic*

- Development. Theory and Empirics* (σσ. 241-279). Cheltenham; Northampton: Edward Elgar Publishing.
- Wade, R. (1984). Dirigisme Taiwan-Style. *IDS Bulletin*, 15 (2), σσ. 65-71.
- Wade, R. (2018). *Escaping the periphery: The East Asian "mystery" solved*. Helsinki: UNU-WIDER: WIDER Working Paper 2018/101.
- Wade, R. (1988). State Intervention in 'Outward-looking' Development: Neoclassical Theory and Taiwanese Practise. Στο G. White, *Developmental States in East Asia* (σσ. 30-67). London: Macmillan Press LTD.
- Wellisz, S. (1968). Dual Economies, Disguised Unemployment and the Unlimited Supply of Labour. *Economica, New Series*, 35 (137), σσ. 22-51.
- Wonnacott, P. (1962). Disguised and Overt Unemployment in Underdeveloped Economies. *The Quarterly Journal of Economics*, 76 (2), σσ. 279-297.
- Wu, Y. (2004). Rethinking the Taiwanese Developmental State. *The China Quarterly*, 177, σσ. 91-114.
- Yoo, J.-h. (1990). *The Industrial Policy of the 1970s and the Evolution of the Manufacturing Sector in Korea*. Seoul: Korea Development Institute.
- Young, A. A. (1928). Increasing Returns and Economic Progress. *The Economic Journal*, 38 (152), σσ. 527-542.
- Zhu, T. (2006). *Rethinking Import-substituting Industrialization: Development Strategies and Institutions in Taiwan and China*. World Institute for Development Economic Research: WIDER Working Paper No. 2006/76.